

ՄԻՈՒ

ԱՄԱՍԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹՅԱՆ

451 - ՅՈՐԵՆԻՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻ - 1951

ԺԵ. ԴԱՐԱԴԱՐՁԻ ՍՐԲՈՑ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԶՈՐԱՎԱՐԱՅՆ ՄԵՐՈՑ

ՀԱԶԱՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՎԵՑ ՎԿԱՅԻՑՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Գ. Ա.	Երես
Յարութեան Աւետիքը .		97
ԿՐՕՆԱԿԱՆ		
— Տեղումական Աղօթքը (14) .	ԳՐ. ՍՐԿ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ	100
— Անմահութեան կարեւորութիւնը .	X	104
ԿՐՕՆԱ-ԱԶԳԱՅԻՆ		
— Երկու տարեւր .	Թ. Ե. Գ.	108
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ		
— Յարութիւն .	ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ	111
— Իրիկուն .	» »	111
— Տրտուջք .	Գ. ՄՈՒՇԵՆՑ	112
— Հրաշագոյտում	Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	113
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ		
— Խորհնացի, Եղիշեկ եւ Հ. Ներսէս Ակիմեան .	ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ	114
ՊԱՏՄԱԿԱՆ		
— Եղիշեկ պատմագիր եւ Վարդանանց պատե- րազմը (2) .	ՊԱՐԳԵՒ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԷՍԵԱՆ	117
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ		
— Դիրք եւ յարաբերութիւն Հայ Եկեղեցւոյ .	ՇԱԻԱՐՇ ՎՐԴ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ	120
ԼԵԶՈՒԱԳԻՏԱԿԱՆ		
— Հնդեւրոպական նախաբան .	ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ	123
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ		
— Հեռագիրներ .		126
— Ամսօրեայ լուրեր .		126
ՏԻՐՈՒՆԻ		
— Տիար Յակոբեան Մաղուպեան .		128

ՍԻՈՆԻ Տարեկան բաժնեգինն է՝ բոլոր երկիրներու համար՝ Անգլ. Շիլին 15

Redaction of the Armenian Monthly SION
 Armenian Patriarchate,
 P. O. B. 4001
 Old City - Jerusalem
 Via Amman (Jordan)

"SION," an Armenian Monthly of Religion, Literature and Philology
 Printed in
 JERUSALEM

—≡ Ս Ի Ո Ն ≡—

ԻԵ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1951   ≡ ԱՊՐԻԼ ≡   ԹԻԻ 4

451 - ՅՈՐԵԼԻՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻ - 1951

ԺԵ. ԴԱՐԱԴԱՐՁԻ ՍՐԲՈՑ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԶՕՐԱՎԱՐԱՅՆ ՄԵՐՈՑ

ՀԱԶԱՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՎԵՑ ՎԿԱՅԻՑՆ

ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱԻԵՏԻՓԸ

Զի՞ խնդրե՛ք զկենդանին ընդ մեռեալս, չէ
աստ, այլ յարեալ: (Ղ. -- Է. ԻՊ. 5)

Ա.

«Ո՞վ թաւալեցուցէ մեզ զվէժն, ի դրանց զերեզմանին» — ո՞վ պէտք է զորէ զերեզմանի առաջ ձգուած մեծ վէժը, ժայռը: Այսպէս խօսում էին իրար հետ այն կանայք, որոնք եկել էին, իրենց հետ անուշահոտ խունկ ու իւղ վերցրած, վերջին յարգանքը մատուցանելու սքանչելի Վարդապետի երկրաւոր մնացորդներին, որ երէկ կենդանի էր, այսօր անշունչ դիակ միայն, և վաղը իսպառ պիտի անհետանար նրանց տեսութիւնից, որպէս ասականութեան և ոչնչացման բաժին: Ապա, ուրեմն, վերջին, նուիրական պարտաւորութիւնը պիտի կատարուէր բոլորանուէր սրտով, իսկ իրենք տկար և անզօր, ո՞վ պիտի օգնէր, թաւալէր զերեզմանի դրան մեծ քարը, որպէս զի այրին մէջ մտնել կարողանային...: Բայց ահա բաց է դուռը, քարը զլորուած և մի ձայն հնչում է իրենց ականջին. «Զի՞ խնդրե՛ք զկենդանին ընդ մեռեալս, չէ աստ, այլ յարեալ» — Ինչո՞ւ էք կենդանին մեռեալների մէջ որոնում, այստեղ չէ, յարեալ:

Զարմանալի բան: Զէ՞ որ երեք օր առաջ տեսել էին նորան խաչն ուսին, Գողգոթայի ճանապարհին, վաստակաբեկ, ծնկաչոք խաչի ծանրութեան տակ. կսկիծը սրտներին, արտասուքն աչքներին, հեկեկանքը կոկորդներում խեղդուած, դիտել էին անիրաւութեան թափօրը, վերջին անգամ տեսել էին աննման վար-

դասերի բարի աչքերն իրենց ուղղուած և լսել իրենց սիրտը տոնորոյ խօսքերը . «Դատե՛րք երուսաղեմի, մի՛ լայք ի վերայ իմ, այլ լացէ՛ք ի վերայ որդւոց ձերոց» : Տեսել էին հեռուից Նորա մահը խաչի վերայ, թաղումը այրի մէջ, հրեաներին քրքիջով և ծանակով Գողգոթայից իջնելիս, ազատուած Նազովրեցու ստեղծած մղձաւանջից : Յրուել են եւ աշակերտները, հովիւը զարկուած ոչ-խարների նման . . . Ինչպէ՛ս թէ կենդանի է նա :

Միամիտ, պարզ, բայց սուրբ կանայք : Զգիտէին դեռ, թէ այդ օրը պատմութեան մէջ Աստուծոյ կամքով հրաշք է կատարուում, փրկութեան նոր ուղիներ բացուում մարդկութեան առաջ, մահուամբ մահն սպանելու, անգորդարձնելու : Բացուում են նրանց աչքերը, նրանց հոգու աչքերը, տեսնելու և հասկանալու : Թէ ճշմարտութիւնն սպանել կարելի չէ ստութեան և կեղծիքի ճանապարհով, պարզուում է Յիսուսի բերած և ներշնչած զազաւարը հաւատոյ փրկարար և մեծ զօրութեան մասին, որի առաջ շարժուում են լեռները, զլորուում քարերը, հարթուում առապարները, կենդանանում մեռած մարմինները : Պէտք է զիտնալ մեռնել, «հանապազ մեռանել» Աստուծոյ անունով, եղբօրս համար, հայրենիքիս համար, յաւիտենական արժէքների ստացման և պահպանութեան համար : Ահա բանալին, որով բացուում են, այլապէս փակ, դռները կեանքի : Նախնի քրիստոնէութեան ոյժը սորա մէջն էր . հաւատում էին, որ Քրիստոս յարութիւն է առել, որ նա կենդանի է իւր անունով հաւաքուածների մէջ, նրանց հողիների և սրտերի մէջ . յարութեան զազաւարն ու հաւատը նրանց բարոյական մեծ զօրութիւնն էր, արտաքին տկարութեան, աղքատութեան, խեղճութեան մէջ, աշխարհը նուաճող զօրութիւն : «Կենդանի եմ այսուհետեւ, ոչ ես՝ այլ կենդանի է յիս Քրիստոս» (Գաղ. Բ. 20) :

Բ.

Բայց հրեշտակի բերած աւետիքը և մեզ համար է . քսաներորդ դարու տեսական և գործնական զիտութեամբ, արուեստով ուռճացած մարդկութեան համար : Մեծ է զիտութեան և արուեստի արժէքը, նիւթական կեանքի հրաշալի դիւրութիւնների հետ, նրանք ընդլայնում են մեր ծանօթութիւնները, մեր աշխարհայեացքը, մեր ըմբռնողութիւնը կեանքի և տիեզերքի երեւոյթների մասին . նրաքննում են մեր ճաշակը ներքին յոյգերի և զեղեցկութիւնների մեծ վայելքի համար . . . Բայց նրանք ամէն ինչ չեն, աւելցնենք և ոչ ամենքին մատչելի : Դեռ եւս Պօղոս առաքեալը զիտութիւնը սահմանաւոր է համարել, անկատար, բայց անկատար է և այժմ, որքան և զարգացել է, յառաջդիմել, զրեթէ, երկու հազար տարուայ ընթացքում :

Այժմ էլ բնութիւնը լի է զաղանիքներով, խորհուրդներով, կենդանութեան ամենափոքր գոյութիւններից մինչև մարդկային հոգին՝ կամքը, երեւակայութեան թռիչքը, մտածողութիւնն ու զիտակցութիւնը : Ոչ միայն տիեզերքը իւր անսահման մեծութեամբ մեզ հասկանալի չէ, այլ և նոյն իսկ իւր ամենափոքրիկ մասնիկով : Գիտութիւնը զբաղւում է միայն արտաքին երեւոյթներով, իրերով, գտնում է մեքենական օրէնքներ, որով շարժուում է կեանքը,

տիեզերքը, բայց նրանց խորքը թափանցել չի կարողանում, որքան և յառաջդիմէ, զարգանայ: Նրանց պատճառն ու նպատակը զիտութեան համար մնում է զաղտնիք, խորհուրդ: Այս խորհրդաւորութեան ու անզիտութեան սահմանի վերայ հաւատոյ ջանն է, որ լուսանորում է իրերի և երեւոյթների հասկացողութեան խորքը, յաւիտենական իմաստութիւն և նպատակ տեսնելով տիեզերքի և մեր անձնական գոյութեան մէջ: Ամէն ինչ Աստուծուց է գալիս, նորանով դեկավարւում, և դէպի նա ուղղուում մեր հոգիների իղձերն ու տենչերը, մեր կատարելութեան վերելքը: Մեծ գիտնականներ և փիլիսոփաներ, բնագէտներ և բանաստեղծներ, իւրաքանչիւրը իւր ճանապարհով, յանգել են այս եղբարկացութեան, երբ առարկայական քննութիւնից կամեցել են անցնել պատճառի և նպատակի մեծ հարցերի պատասխանին, շօշափելի իրականութիւնից դէպի հոգեկան բարձր ապրումի միջոցնոր, տեսանելի կեանքից դէպի նորա ներքին էութիւնը: Այստեղ է, որ մարդկային հոգու մէջ ամենամեծ հրաշքն է կատարւում. զիտութեան, արուեստի և կրօնի դաշնակցութիւնը, իւրաքանչիւրը իւր ճանապարհով, իւր միջոցներով, բայց նոյն բարձրագոյն նպատակի ծառայութեամբ, որ իսկական կեանքն է, վերածնուած և գտուած կեանքը, մեռելութիւնից յարութիւն առած և առ Աստուած ուղղուած կեանքը:

Գ.

Այս մտքերի զեղարուեստական լաւագոյն ամփոփումը տուել է մարդկութեան ամենամեծ բանաստեղծներից մէկը, Գէօթէն, իւր Պաուստի մէջ. նա ուսումնասիրել է բոլոր զիտութիւնները, պատմութիւն, փիլիսոփայութիւն, բնական զիտութիւններ, նաև աստուածաբանութիւն, բայց կեանքի իմաստն ու նպատակը չէ հասկացել, հասել է յուսահատութեան դուռը և ահա առել է թոյնի բաժակը, իւր անիմաստ կեանքին վերջ տալու...: Բայց հնչում է հարեւան եկեղեցու զանգը և յարութեան փառաբանութեան երգը, և նա յափըշտակուած ցած է դնում բաժակը և մի նոր կեանք սկսում, սայթաքումներով և բարձրացումներով կեանքի ճանապարհը, աչքերն ուղղած միշտ դէպի երկնայինն ու վսեմը:

Ո՛հ, այդ անոյշ զօղանջը իմացական զանգի, որ Աստուծոյ ձայնն է, հրաւերը մեռելութիւնից դէպի վերածնութիւն, դէպի յարութեան կեանքը:

Գ. Ա.

ԿՐԹՆԱԿԱՆ

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՈԹՔԸ

Ը.

«ԵՒ ԹՈՂ ՄԵՋ ԶՊԱՐՏԻՍ ՄԵՐ, ՈՐՊԷՍ ԵՒ ՄԵՔ ԹՈՂՈՒՄՔ ՄԵՐՈՑ ՊԱՐՏԱՊԱՆԱՅ»

Ներդրութեան այս հայցուածքը, այս աղերսը երկրորդն է մեր անձնական պէտքերուն համար ուղղուած հայցուածնեւուն։ Նախորդով ուղղակի մեր մարմնական պէտքերուն զոհացումը կը խնդրէինք Աստուծմէ, իսկ ասով՝ մեր հոգեկան շատ էական մէկ պէտքին զոհացումը։ «Տուր»ը կարօտ զաւակի մը պաղատանքն է, իսկ «Ներէ»ն մեղաւոր զաւակի մը աղերսանքը։ «Տուր»ը երկնաւոր Հօր Ծնորհաց ու բարիքներու առատութեան ու լիութեան վրայ վստահ ոգիով մը կը պաղատինք։ Իսկ «Ներէ»ն մեր պարտքերուն և մեղքերուն վրայ անդրադարձած՝ բեկուն և ընկճուած սիրտով կը հառաչենք։

Ուրեմն, հոս այս հայցուածին մէջ գործածուած քանի մը բառերու նշանակութիւնը ճշգրիտ աշխատելէ ետքը, քանի մը խորհրդածութիւններ ընենք հայցուածին վրայ ընդհանրապէս։ «Պարտք» եւ «Պարտապաններ» բառերը գործածուած են Մատթէոսի Աւետարանին մէջ, մինչդեռ Ղուկասու տուած օրինակին մէջ (Ղուկ. ԺԱ. 4) «Մեղք» բառը գործածուած է «Պարտք»ին տեղ։ Ղուկասու օրինակին մէջ, հաւանաբար, մեր առ Աստուած ունեցած պարտքերու մեծութիւնն ու կարեւորութիւնը, մեր ընկերներուն մէջ ունեցած պարտքերուն հետ բաղդատելով, առաջինին ծանրակշիռ հանգամանքը ցուցնելու համար գործածուած է «Մեղք» բառը։ Եւ անուրանալի է որ Աստուծոյ և մարդոց ունեցած մեր այս կրկին պարտքերուն տարբերութիւնն ալ անչափելի կերպով մեծ է և անբաղդատելի։ Բայց՝ նորէն այս երկու իրողութիւններն ալ ընդհանուր իմաստով «Պարտքեր» կրնան կոչ-

ուիլ։ Դարձեալ նկատողութեան արժանի է որ այս «Պարտք և Պարտապան» բառերուն տեղ «Յանցանք» բառը գործածուած է այս գլուխին 14 և 15 համարներուն մէջ (Մատթ. 23)։ Անհաւանական չէ՝ որ այս հայցուածով կ'անարկուի այն յանցանքներուն և պարտքերուն զորս գործած ենք նախորդ հայցուածով խնդրուած բարիքներուն համար՝ մեր ապերախտութեամբ։ Որովհետեւ, «Զհաց մեր հանապազօրդ տուր մեզ այսօր» աղօթելով՝ Մեր վրայ նոր պարտքեր աւելցուր ըսած կ'ըլլանք։ Եւ ո՛րչափ անթիւ են Աստուծոյ պարգեւած շնորհները, իբրեւ Արարիչ՝ իր բոլոր արաքածներուն, իբրեւ Հայր՝ իր բոլոր զաւակներուն։ Այս յարաբերութիւնները՝ ի՛նչ պարտքեր, և անկատար պարտքերն ալ՝ ի՛նչ յանցանքներ, պարտազանցութիւններ և նոյնիսկ մեղքեր կը ծանրացնեն մեր վրայ։ Այս պարտքերը, ինչպէս երկրաւոր որդիներուն իրենց ծնողքներուն ունեցած պարտքերը, բնական ու բնազդականէն զատ, ունին նաև բարոյական նկարագիր։ Թէև մեր երկրաւոր ծնողքները բնազդականին՝ հետ բարոյական պարտականութեամբ մը կուտան մեր պէտքերը, բայց անոնց պահանջը մեր երախտապարտութեան, հնազանդութեան եւ նուիրումին վրայ, անտարակուսելի է։ Խիղճը, բարոյականութիւնը և Ս. Գիրքը կը զենեն այս պարտականութիւնները մեր վրայ։ Ուրեմն, ո՛րչափ անհամեմատելիօրէն աւելի են անոնք Աստուծոյ հանդէպ։ Ահա այս յարաբերութիւններով կը ծլին ու կ'ուռճանան մեր պարտքերը առ Աստուած։ Բայց, կարեւոր է հոս «Պարտք» բառը մերկացնել իր ունեցած «Պարտականութիւն» իմաստէն։ Որովհետեւ, պարտք բառը պարտականութիւն իմաստով կը նշանակէ գործեր և ծառայութիւններ, զորս ընել պէտք ենք։ Մինչդեռ հոս մեր այս պարտականութիւններուն դէմ առ Աստուած և առ մարդիկ թերացում կը նշանակէ, և ուստի կ'առնէ «Յանցանք», «Պարտք» և «Մեղք» նշանակութիւնները։ Հետեաբար, հոս պարտք ըսելով պէտք չէ հասկնալ չկատարուած կամ թերացուած պարտականութիւններ։ Պարտք բառը յոգնակի գործածուած է աղօթքին մէջ. և արդէն հայերէն լեզուի մէջ ալ անեղական բառ մըն է, ինչ որ ա-

ւելի կը յարմարի մեր պարտքերուն շատութեան:

«Ներողութիւն» կամ «ներել» կը նշանակէ փոփոխութիւն մը Աստուծոյ յարաբերութեան մէջ մեզ և մեր մեղքերուն հանդէպ: Այս յարաբերութեան փոփոխութիւնը չի նշանակեր թէ Աստուած հաշտուած է մեր մեղքերուն հետ. որովհետեւ, Ան յաւիտենապէս կ'ատէ մեղքը և մեղաւորը՝ որ չզղջար. այլ, թէ Աստուած հաշտուած է մեզի հետ, որովհետեւ մենք զղջացած ենք մեր մեղքերէն, կամ Աստուած չեղեալ համարած է մեր մեղքերը և ըստ այնմ կը վարուի մեզի հետ: Ուրիշ կէտ մըն ալ սա է, թէ այս միակ հայցուածն է որուն վրայ անդրադարձած է Յիսուս երկրորդ անգամ, քանի մը տող վարը: Թէև Ղուկասու Աւետարանին մէջ հացի հայցուածին վրայ ևս կ'անդրադառնայ թախանձազին պաղատող բարեկամին առակով, «Խնդրեցէք և տացի, հայցեցէք և զրտջիք, բախեցէք և բացցի ձեզ» խօսքերով. նոյնպէս երկրաւոր հայրերու օրինակով, որոնք իրենց հաց, ձուկ և ձու ուզող որդիներուն քար, օձ և կարիճ չեն տար: Բայց Մատթէի Աւետարանին մէջ, Տէրունական Ազօթքին ճիշդ վերջը, հետեւալ կերպով կը կրկնուի այս հայցուածին իմաստը, մէջտեղ հանելով տրուած պայմանին, կամ մեր կողմէն խոստացուած չափանիշին կարեորութիւնը: «Զի եթէ թողուցուք մարդկան զյանցանս նոցա, թողցէ և ձեզ Հայրն ձեր երկնաւոր: Ապա եթէ ոչ թողուցուք մարդկան ըզյանցանս նոցա, և ոչ Հայրն ձեր երկնաւոր թողցէ ձեզ զյանցանս ձեր (Մատթ. Զ. 14 և 15): Յիսուս ասով շեշտած կ'ըլլայ ներողութեան կարեորութիւնը թէ՛ իբրեւ շնորհ զայն այս հայցուածով Աստուծոյ խնդրելու խրախուսելով մեզ, թէ՛ ալ մեր ընկեր-արարածներուն ներելու պարտականութիւնը ընդգծելով մեր առջև, մեր կեանքին մէջ:

Ուրեմն, սա քանի մը կէտերուն վրայ կեդրոնացնենք մեր ուշադրութիւնը:

Ա. — Այս մեծ սկզբունքին — ներողութեան — գոյութիւնը աշխարհի մէջ և անոր նշանակութիւնը:

Նախ, աշխարհի ընկերային կազմութեան մէջ, բարոյական տարրի մը գոյու-

թեան համար համոզիչ փաստ մըն է սա: Ինչպէս որ գտնուած են բարոյապաշտներ, որոնք մարդկային կրօնական և հոգեւոր բոլոր զգացումները միայն բարոյականի, ու մաքուր կենցաղաւարութիւնն ու հոգեւոր փրկութիւնը միայն բարոյական սկզբունքներու մէջ սահմանափակած են. նոյնպէս ալ գտնուած են նիւթապաշտներ, որոնք՝ միւս ծայրայեղութեան դիմելով, մարդկութեան բարոյական բնութիւնը ուրացած և անոր բարոյական յարաբերութիւններէն ու կապակցութիւններէն բխող պարտականութիւններու լուծը խաղա թօթափելու չափ առաջ գացած են: Բայց այս ծիծաղելիութիւն մը և մեծ յիմարութիւն մըն է միանգամայն: Մարդ, իբրեւ բարոյական էակ, ու ա'լ աւելի իբրեւ կրօնական զգացումով օժտուած էակ, կը ստանայ իր մեծութեան անթառամ պսակը կենդանական աշխարհի մէջ, ու բոլոր արարածներու վրայ: Քանի որ մեր առօրեայ կեանքին մէջ ներողութեան սկզբունքը մշակելու շատ մը հարկադրող պատճառներու տակ կը գտնուինք և առանց անոր չենք կրնար խաղաղ ու անխռով կեանք անցընել, հետեւաբար, ունինք բարոյական բնութիւն մը և այս ներողութեան պէտքը մէկն է անոր ստիպողականութիւններէն:

Երկրորդ, սա համոզիչ փաստ մըն է նաեւ, թէ այս բարոյական սկզբունքը խիստ, տրամաբանական ճշդութեամբ, առանց առաձգականութեան կամ փոփոխութեան չէ: Սխալմունք մը, անկում մը, յանցանք մը առանց դարմանի չէ: Եթէ այդպէս եղած ըլլար՝ վա՛յ էր մեզի: Եթէ Աստուած մեր մէջ համակիր և յորդելու յօժար հոգի մը չզնէր՝ ուրիշներու ներել բարոյական անկարելիութիւն մը պիտի ըլլար: Այդ պայմաններու տակ ո՞րչափ դժուար պիտի ըլլար մեզ մղել կեանքի այս պայքարը: Նոյն իսկ ներողութեան, համակրութեան և թոյլտուութեան այս լայն շրջանակին մէջ այնչափ դժուար կ'ըլլայ մարդոց ապրիլ իրարու հետ: Առանց այս պիտի զօղիչ զգացումի մը մարդկային ընկերութիւն մը երազել, ընկերային կեանք մը յուսալ մեծագոյն անբանաւորութիւն մը պիտի ըլլար: Սիրտը միտքին ճշգրութեամբ, տրամաբանական խստութեամբ ու աններողութեամբ չզործեր, որովհետեւ,

սիրոյ, գութի զգացումներուն առաձգականութեամբ շատ յանցանքներ կրնան ծածկուիլ: Սուսնկի մը կը նմանին այս զգացումները, որոնք իրենց ծակտիքներուն մէջ առատ ջուր կը բոխանդակեն շատ մեղքեր ու աղտեր լուսուռ և մաքրելու: Եւ այս իրողութիւն է ոչ թէ միայն մարդկային յարաբերութիւններուն համար, այլ նոյնիսկ Աստուծոյ վերաբերումը մեզի դէմ նոյն ներողութեան օրէնքով կը յայտնուի: «Մեղաւորը պէտք է մեռնի»: ահա շանթահարիչ, ահարկու, մահացուցիչ վճիռը Հին Օրէնքին: Բայց «Առողջներ բժիշկի պէտք չունին»: ահա նշանաբանը Նոր Օրէնքին, Սիրոյ Օրէնքին:

Երրորդ, ներողութեան պէտքը մեր ընկերային կեանքին համար (ներողութեան զգացումը զարգացնելու դիտաւորութեամբ կատարուած ներողամտութենէն զատ) բացարձակ է, նոյնիսկ անոր գոյութիւնը, տեականացումը երաշխաւորելու համար: Ինչպէս որ սնունդը անմիջական պէտք մըն է մեր մարմնային կազմութեան համար, նոյնպէս ալ ներողութիւնը պէտք մըն է մարդկային ընկերային կազմութեան համար. առանց այս շաղախին պիտի չկրնար քարքարի վրայ մնալ ընկերային աշխարհին մէջ. առանց այս միացման գիծին մարդիկ պիտի չկարենային ամբողջութիւն մը կազմել, որ և է մէկ ձևի տակ:

Հետեւաբար, այս բոլոր պատճառները զօրաւոր փաստ մը կը հիւսեն նաև Առաքելական Հանգանակին սա շատ էական յայտարարութեան համար. «Հաւատամք և ի թողութիւն մեղաց»: Այս ճշմարտութիւնը այս հայցուածին երկրորդ կէտին լուսով աւելի ցայտուն կերպով կը յայտնուի. որովհետեւ, ասոր մէջ, ներողութեան մեր մէջ գործնականացումը, իբրև չափանիշ պայման դրուած է Աստուծոյ ներողութիւնը վայելելու համար. — այսինքն՝ կը մաղթենք որ Աստուած մեզի ներէ, ինչպէս որ մենք ալ կը ներենք մեր պարտապաններուն:

Բ. — Մեր պէտքը Աստուծային ներողութեան համար: Մեր հետեւեալ պարտքերուն համար պէտք ունինք ներողութեան:

(1) — Մեր չհատուցուած պարտքերը՝ Աստուծոյ անհամար ու անգին շնորհներուն դէմ՝ պէտք ունինք ներողութեան:

Երբ մեր մարդկային տկար երևակայութեան զօրած չափով իսկ երևակայել ջանանք Աստուծոյ շնորհներուն արժէքը, երբ մեր մոռացկոտ յիշողութեան կրցած չափով իսկ աշխատինք մտաբերել Անոր բարիքներուն անբաւութիւնը, անհզոր ուկիանոսին եզերքը նստող և զայն դիտող մէկու մը ունեցած տպաւորութիւնը պիտի ունենանք հոգեւորապէս: Հաւատացեալներու հայրը Աբրահամ ինչ որ զգաց երբ աստեղազարդ գիշերուան մէջ կը գիտէր այն բիւրաւոր անքուն աչքերը, և երբ անոնց լուռ երգերուն արծազանգին մէջ մտիկ կ'ընէր իր սերունդին բազմացման և օրհնուելուն հոգեխօսելի մեղեդին, նոյնը կը զգայ նաև հաւատացեալը՝ երբ իր հոգեկան աչքերը կը վերցնէ շնորհաց երկինքին անբաւութեանը վրայ փթթող բիւրաւոր բարիքներուն, և իր հոգին կը հրճուի մեծ խնդութեամբ: Բայց, այս խնդութիւնը ունի նաև իր հակադրօժնէութիւնը որ շատ կը տխրեցնէ մեզ: Ի՞նչ կրցած ենք ընել՝ Աստուծոյ այս շնորհներուն և բարիքներուն դէմ, թէ և փոխադարձ հատուցումի խեղճուկ տրիտուրի մը պէտք չունի Աստուծոյ: Եւ մեր ջանքերը այս մասին ուրիշ բանի մը պիտի չծառայէին, եթէ ոչ բարձրացնելու, զօրացնելու և վսեմացնելու համար զմեզ հոգեւորապէս: Կ'աղօթենք՝ մենք ենք յազկեցողք. կը գահանանք՝ մենք ենք ազնուացողք. կը բարեբանենք՝ մենք ենք փառաւորուողք: Ծնորհակալ կ'ըլլանք՝ մենք ենք վերացողք: Ու զարձեալ այս կրկնակի օրհնութիւններու մէջ ապերախտ գտնուիլ Աստուծոյ անհատնում և մեծարժէք շնորհներուն դէմ: Ո՛չ, պէտք չէ որ ապերախտութեան ոգին ստորնացնէ մեզ, անտարբերութիւնը նուաստացնէ մեզ, մոռացկոտութիւնը խտպանացնէ մեր հոգին: Աստուծոյ բարիքները անձրեւի նման կ'իջնեն, և երբ շնորհաց արեւը ծաթի մեր հոգիններուն վրայ, պէտք է որ երախտագիտութիւնը չօգիններու պէս վերասլանայ մեր սիրտերուն ալքերէն:

(2) — Մեր չհատուցուած պարտքերը՝ մեր ընկերարարածներուն դէմ՝ պէտք ունինք ներողութեան: Մենք անդամ ենք մեծ ընտանիքի մը, որ մարդկային ազգ կը կոչուի: Արարիչը մեզ իրարու զօգած

է փոխադարձ պարտականութեանց կապերով. մենք մեր եղբորը պահապանն ենք. այլևս մարդկութիւնը կայէնի ըմբոստ ու յանդուգն ոգիով չի կրնար ըսել. «Միթէ ես իմ եղբորս պահապանն եմ»: Մենք եղբայրներ ենք, և իրարու ալ՝ պահապան: Աստուած անհատներու հետ իրեն ցեղի մը պատկանող անդամներու հետ կը վերաբերուի: Մենք հայրեր ենք՝ պատասխանատու մեր որդիներուն համար. որդիներ ենք՝ պատասխանատու մեր հայրերուն համար: Անհատը կորսուած չէ մարդկային խղճմտանքին մէջ: Մարդ գլխու պտոյտ կը զգայ մտածելով այն բազմատեսակ պարտքերը, զորս ունի իր ընտանիքին, սերունդին, ազգին, Եկեղեցիին, երկրին, կառավարութեան, և բոլոր մարդկային ընկերութեան հանդէպ առհասարակ: Բայց, դարձեալ շօշափելի իրողութիւններ են այս բոլորն ալ, և պէտք է որ կատարուին: Եթէ Պօղոս սրբազան առաքեալին պէս՝ բարեօք պատերազմը պատերազմած ըլլալու գոհունակութեամբ յոյսը պիտի ունենանք փառքի անթառամ պսակին արժանանալու:

Փոխադարձ ծառայութեան սկզբունքը, որ արդի բնական, բարոյական ու ընկերական աշխարհներու անխախտ օրէնքն է, նուիրական սկզբունքն է նաև Քրիստոնէական կրօնքին: Այս՝ կը տեսնուի նաև Եկեղեցի-ամբողջին մէջ: Եկեղեցւոյ զարգացման և ընդհանրացման հետ բազմացան նաև այն կապերը, որոնք հաւատացեալներու ամբողջը իրարու կը զօղեն: Այսպէս ըսելով, չենք ուզեր այս սկզբունքը միայն Քրիստոնէութեան մասնաւորել. որովհետև, նախաքրիստոնէական ընկերութիւնն ալ ունէր շատ մը կազմակերպութիւններ. բայց այս սկզբունքին մշակումն ու ընդլայնումը փառքն է Քրիստոնէութեան: Հրեային պարտքի ու պատասխանատուութեան շրջանակը մինչև իր ազգակիցները՝ կ'ընդարձակուի, իսկ քրիստոնէինը՝ մինչև աշխարհի ծայրերը, առանց ազգի ու կրօնքի խտրութեան: Հետեաբար, ո՛րչափ աւելի շատ է նաև հաւատացեալին պարտքը իր ընկեր-արարածներուն հանդէպ: Հին կրօնքները մարդկութիւնը՝ իրենց շրջանակէն դուրս՝ պիղծ կը համարէին և կ'արգիլէին փոխադարձ

հաղորդակցութեան միջոցները. մինչդեռ Քրիստոնէութիւնը եկաւ սօրվեցնելու համար, թէ բոլոր մարդիկ Աստուծոյ պատկերովը ստեղծուած են, անմահ հոգի մը ունին և իրարու եղբայր են: Մայրագոյն Արեւմուտք բնակող հաւատացեալին սիրտին մէջ ծնցուց փրկութեան հոգն ու մտածումը Մայրագոյն Արեւելքի կոապաշտին համար: Աշխարհիս չորս ծայրերը իրարու զօղեց և այս կերպով բազմացուց պարտքն ու պարտականութիւնը քրիստոնէին՝ հանդէպ իր նմաններուն: Բայց, մեղք որ մենք ժառանգաբար ունինք ծուլացում և թերացում մը ճիշդ այդ կէտին մէջ, որ կը նսեմացնէ մեր հոգեկան ազնուութեան և մեծութեան փայլն ու պերճանքը: Քրիստոնեայ մը, որ իր անձն ու հազիւ իր ընտանիքը կրնայ կրել ու պահել իր սիրտին մէջ, չէ կարելի բազդատել ուրիշ քրիստոնէի մը հետ, որ բոլոր աշխարհ կրնայ կրել ու պահել իր սիրտին մէջ. մեծ է տարբերութիւնը առաջինին և վերջինին միջև՝ հոգեկան մեծութեան տեսակէտով: Բայց, դժբախտաբար, քիչ չեն քրիստոնեաներ որ առաջին տեսակին կը վերաբերին, և հետեաբար, անհոգ իրենց պարտականութեանց ընդարձակագոյն սահմանին համար: Քրիստոնէութիւնը զԱստուած և իր ընկերը բոլոր սիրտով, բոլոր հոգիով սիրել կը պատուիրէ, և նոյն ատեն Բարի Սամարացիի օրինակով կը ցուցնէ, թէ ո՛րչափ ընդարձակ է այն շրջանակը, որ իր մէջ կը բովանդակէ մեր ընկերները: Ուրեմն, ընկերներու այս մեծ շրջանակին մէջ մեր յարաբերութիւններէն ծագում առնող և ճիւղաւորուող այսչափ շատ պարտքերով բեռնաւոր ըլլալով, հին մարդէն մեզ ժառանգաբար մնացած ևսասիրական և անձնապաշտ հակումներն ալ նկատի առնելով, ո՛րչափ պէտք ունինք ներողութեան՝ մեր չկատարուած, չհատուցուած պարտքերուն համար: Պարտքեր՝ Արարչին հանդէպ, պարտքեր՝ մեր ընկերներուն հանդէպ, և այս ամենուն անթերի կատարումը. այո՛, մեր երեակայածէն շատ մեծ ու դժուար գործ մըն է, և առանց Աստուծոյ անսպառ և անհուն ներողութեան, չենք կրնար արժանաւորապէս ստանալ այն բաղձալի և միանգամայն գովելի վիճակը որ Աստուծային գնահատման առարկայ կը

դարձնէ մեզ. «Աղնիւ, ծառայ բարի և հաւատարիմ, մուտ յուրախութիւն Տեառն»։ Հետեւաբար, չմոռնանք թէ միշտ պէտք ունինք ներողութեան՝ ընկերային մեր պարտականութեանց մէջ թերացումներու համար։

(3) — Մեր թերացման և անփութութեան յանցանքները և պարտքերը պէտք ունին ներողութեան։ Արդէն վերոյիշեալ երկու կէտերը լուսաբանելով պարզելու աշխատած եղանք, թէ մեր թերացումի և անփութութեան պարտքերը մեր ո՞ր յարաբերութեանց մէջ կը կեդրոնանան։ Բայց, տխուր և ցաւալի իրողութիւնը այս է, որ ունինք այս յանցանքներն ու պարտքերը. չենք կրնար պատճառանքներ գտնել առարկելու, թէ այս մասին անպատասխանատու ենք, թէ Աստուած մեր կարողութենէն բոլորովին բարձր և մեր հասողութենէն բոլորովին հեռու պարտականութիւններ դրած է մեր վրայ։ Այսպիսի առարկութիւններ եթէ երբեք մեր շրջութունքները բարբառին՝ մեր սիրտերը չեն կրնար համաձայնիլ մեր շրջութունքներուն հետ. հետեւաբար, անօգուտ պատճառանքներ են ասոնք, քանի որ մեր զիտութեան, կրթութեան և յարաբերութեանց աստիճանին հետ համահաւասար և զուգընթաց կ'երթան մեր պարտականութիւններն ալ։ Եթէ պարտականութեան մը զիտակցութիւնը ունինք, ունինք նաեւ զայն կատարելու կարողութիւնը։

Բայց կրնայ հարցուիլ, թէ ինչո՞ւ մեր այս կարողութեան գործադրութիւնը բարւոք կատարուած պարտականութեան մը բոլոր պայմանները չգոհացներ։ Ասոր պատճառը փնտռելու ենք մեր բարոյական բնութեան փտութեանց մէջ։ Ինչո՞ւ համար հրեշտակները չեն թերանար և անփոյթ չեն գտնուիր իրենց պարտականութեանց մէջ. — որովհետեւ անոնք իրենց պարտականութեանց զիտակցութեան հետ ունին նաեւ բարի կամք մը, յօժար տրամադրութիւն մը, սուրբ բաղձանք մը և անմեղ բնութեան մը բոլոր թափը՝ իրենց այս պարտքերուն հատուցման համար, և անասո՞ր համար չեն թերանար, չեն ծուլանար, չեն դադրիր։

ԳՐ. ՍՐԿ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ
(Շարունակելի՝ 14)

ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անմահութեան հաւատալու ամենէն ծանօթ գծաւարութիւնը թերեւս սա է որ երեւոյթները անոր դէմ են։ Ով որ տեսած է մարդու մը աստիճանաբար ծերանալը, անոր մտքին տկարանալը իր մարմնոյն թառամելուն չափով, մինչեւ որ, միտքը պարպուի, մարմնին քունը տանի, կը հասկնայ անմահութեան դէմ երեւոյթին յամառ փաստը։ Ամէն ինչ որ կրնանք տեսնել, կը մեռնի, եւ որովհետեւ մեզի համար ամենէն համոզիչ փաստը մեր զգայարանքներուն ուղղակի վկայութիւնն է, մեր միտքերուն եւ անհատականութեան շարունակութեան մասին հաւատքի միջեւ մտած է աչքերու արգելքը։ Մեր աչքերը կը վկայեն մեռած եւ փոշիացած մարմնոյն մասին. մեր ականջները կը վկայեն թէ ձայնը լուռ է. մեր ձեռքերը կը վկայեն թէ այլ ևս կարելի չէ պատասխան առնուլ, նոյնիսկ ձեռքի սեղմումով մը, մեր ամենաստիպողական եւ կաթողին կոչերուն։ Մեր բոլոր զգայարանքները լեզու կ'ըլլեն եւ կը պոռան թէ մեր բարեկամը մեռած է։ Մարդոց մեծագոյն մասին համար, այս պարզ իրողութիւնը միակ մեծագոյն դժուարութիւնն է հաւատքի ճամբուն վրայ։

Այս խոչընդոտը, սակայն, անկանոն կամ անխնամ մտածումով իսկ յայտնապէս տարհամոզիչ է։ Եթէ նայուածքներով ապրէինք, պիտի ապրէինք ամենէն կարեւոր իրողութիւններուն մասին ամենակոշտ տեղիտութեան մէջ, ոչ միայն հոգեւոր, այլ եւ ֆիզիքական աշխարհին նկատմամբ։ Արեւը այնպէս կ'երևի թէ կը շարժի, բայց չի շարժիր։ Երկիրը այնպէս կ'երևի թէ տափակ է, երբ կ'ընդունէ, եւ այնպէս թէ տեղը կեցած է, երբ մէկ վայրկեանի մէջ կը տեղափոխուի աւելի քան հազար մղոն։ Կէսօրին աստղերը զացած կը թուին, բայց անոնք հոն են։ Շիտակ գաւազան մը դրէք հանգարտ լիճի մը մէջ եւ ան ծուռ կ'երևի, մինչդեռ տակաւին շիտակ է։ Դրէք կապոյտ ապակի մը ձեր մէկ աչքին վրայ ու դեղին քապակի մը միւս աչքին վրայ եւ, ճերմակ սենեակի մը մէջ մտնելով զայն պիտի տեսնէք համակ կանաչ։ Ֆի-

զիջական տիեզերքին ծանօթութեան մէջ ամէն յառաջդիմութիւն ձեռք բերուած է զգայարանքներուն վկայութեան քննադատութեան միջոցաւ, իրերուն երեւցած վիճակին ետեւէն իրերուն եղած վիճակին երթալով:

Երբ առաջին նոր աստղաբաշխութիւնը ներկայացուց իր յեղափոխական ըմբռնումը աշխարհի մասին, ջանալով համոզել մարդիկ ի մասին զնդածե երկրի մը որ արեւուն շուրջ թերատներ կը գծէ, աւանդական տեսաբանութիւնը ապաստանեցաւ յայտնի երեւոյթին մէջ, իբրեւ անառիկ բերդի մը մէջ: Մեկանշթօն կ'ըսէր, Կոպեռնիկոսի դատապարտութեան մէջ, «Աչքերը կը վրկայեն թէ երկինք կը դառնայ քսանը չորս ժամուան միջոցին: Բայց կարգ մը մարդիկ, կամ նորասիրաբար եւ կամ խելք ցուցնելու համար, վճռած են թէ երկիրը կը դառնայ»: Բոլոր ողջմիտ մարդիկ խիստ վրստահութեամբ ոտքի կ'ելլեն հաստատելու համար տեսողութեան ակներեւ փաստը: Երեւոյթին զօրութիւնը որչափ յարատեւ է մարդոց միտքերուն վրայ որ նոյնիսկ վերջին կէս դարուն մէջ հին փաստերը անհամար անգամ ներկայացուած են, հըռչակաւոր քարոզի մը մէջ, ծափահարող ունկնդիրներուն: Առաւօտուն արեւը տանը մէկ կողմին վրայ է, կ'ըսէր քարոզիչը, իսկ կէսօրէն վերջ միւս կողմին վրայ, եւ որովհետեւ տունը տեղափոխուած է, արեւը տեղափոխուած է: Որչափ արժէք ունի նայուածքներու փաստը: Աչքին տեղը դատողութեան զրուիլը, իրերու երեւոյթին տեղը ստուգուած իրականութիւններու զրուիլը, աշխարհի ծանօթութեան մէջ յառաջդիմական ամէն քայլի հետ պատասխանած ստացուածք մըն է:

Մարդ տեսողութեամբ չի կրնար աւելի քալել ֆիզիքական գիտութեան մէջ քան հոգեւոր ճշմարտութեան համար փնտռողքի մէջ. ան պէտք է քալէ հասկացողութեամբ թափանցելով (insight): Տեսողութիւնը կ'ըսէ թէ մարդ աւելի կը պզտիկնայ երբ հեռւորութեան մէջ փախչի. հասկացողութեամբ թափանցողութիւնը կ'ըսէ թէ չի պզտիկնար: Տեսողութիւնը կը տեսնէ միայն զէպքերու անկապակից շարքեր: Հասկացողութիւնը կ'ըմբռնէ կառավարող օրէնքներ, տիրապետող եւ անփոփոխ: Տեսողութիւնը

կը տեսնէ տափարակ երկիր մը, շրջանակուած մոլորակներով, եւ ամէն ինչ որ գիտութիւնը կ'ուսուցանէ նայուածքները չեն փոխեր բնաւ. բայց հասկացողութեամբ թափանցողութիւնը գիտէ թէ բոլոր նայուածքները կեղծ են: Ո՛րչափ տիեզերական է հասկացողութեամբ թափանցողութեան միջոցաւ տեսողութեան այն քննադատութիւնը թէ ենթադրութիւնը միշտ սա է որ որեւէ բանի մակերեւութական երեւոյթը անբաւարար կամ բոլորովին ճշմարիտ է: Բոլոր մեր միւս ծանօթութեան համեմատութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար եթէ տեսողութիւնը ըսէր թէ մարդը կը մեռնի և հասկացողութեամբ թափանցողութիւնը յայտարարէր թէ ան կ'ապրի գեղեմանէն անդին:

Այս ընդհանուր նկատողութիւնը կարեւորութիւն կը ստանայ մեր խնդրին համար, եթէ կ'ըմբռնենք թէ, ընդունելով անմահութեան ճշմարտութիւնը, կը մնայ տրամաբանել թէ չենք կրնար տեսնել ճշմարտութիւնը մեր ֆիզիքական աչքերով: Մեծ գիտարանի մը մէջ, երբ զանգակը — որ կը շարժէ հեռադիտակը երկրին շարժումին հետ միաժամանակ — պատահմամբ կանգ կ'անէ, կարելի է տեսնել երկրին կլոր դառնալը: Որովհետեւ այն ատեն աստղերը եւ մոլորակները վեհաշուք գնացքով մը կ'անցնին ոսպնածե ապակիին առջեւէն, եւ որովհետեւ մէկը կը հսկէ, հասկացողութեամբ թափանցողութեան ճշմարտութիւնը յստակ կը դառնայ նոյնիսկ ֆիզիքական տեսողութեան: Գիւտի այդպիսի հնարիմացութեամբ երկրի շարժումը կրնայ տեսնուիլ, բայց ո՞վ կրնայ յուսալ որեւէ կերպով աչքին պաշտօնը փոխադրել իրեն յատուկ մարդէն դուրս եւ ակնկալել որ նա վկայէ ապագայ կեանքին մասին: Եթէ ոչ բացարձակապէս հոգեբանական խուզարկութեան մարդին մէջ, ան պէտք է ընդունի տեսողութեան բոլորովին անկիրարկելիութիւնը անմահութեան խնդրին: Միակ արժէքաւոր վկայութիւնը որեւէ ձեռնուած խնդրի մէջ վկայութիւնն է ըմբռնումի եւ հասկացողութեան այն զօրութիւններուն որոնք յարմար են ձեռք առնուած խնդրին: Անմահութեան ճշմարտութիւնը մտածումի խնդիր մըն է եւ ոչ թէ երեւոյթի, տրամաբանութեան եւ նայուածքնե-

րու: Անմահութեամբ զբաղելու յարմար ըմբռնումի գործարանը միտքն է եւ ոչ թէ աչքը: Նայուածքները, հետեւաբար, բուրբոյլին տարհամոզիչ փաստ մըն են, եւ ան որ կ'ուրանայ անմահութիւնը երեւոյթի պատճառաւ միեւնոյն իմացական դասակարգին մէջ է էապէս ինչպէս այն տղան, որ, Ուրնտըրլանտի մէջ Ալիսին եղանակով, կ'ենթադրէ թէ մարդիկ իրապէս կը պղզտիկնան կամ կը մեծնան տեսնողին աչքէն անոնց ունեցած հեռաւորութեան համեմատութեամբ, որովհետեւ ատիկա կը նմանի այդ կերպին:

Անմահութիւնը ընդունելու կերպին մէջ միւս խոչընդոտը, որ թէեւ նախընթաց խոչընդոտին չափ հասարակ չէ, բայց քաղմաթիւ միտքերու վրայ ապաւորիչ է, խոնարհ ծագումն է մարդու հաւատքին ապագայ կեանքին վրայ: Նախնական վայրենին, իր գեղջկական տան մէջ ափսոս ընալիւ որսի վայրերը, կամ պատերազմելու համար երկիրներու մէջ որոնք շատ հեռու են այն տեղէն ուր կը գտնուի իր մարմինը: Ուրեմն ո՞րչափ անխուսափելի է անոր ենթադրութիւնը թէ ինք հոգի մը ունի, բաժանելի իր մարմնէն, որ կրնայ թողուլ ըստ կամս մարմինէ տունը, անցնիլ մեծ տարածութիւններէ եւ վերադառնալ: Այդպէս է, ըստ Հէրպէրթ Սթենսլիի, հոգիի գաղափարին խոնարհ ծագումը: Ծատերու համար վհատեցուցիչ մտածում մըն է որ մարդուն հաւատքը իր անտեսանելի եսին վրայ, իր ծագումը կ'առնէ ա՛յնչափ աւելորդապաշտօրէն ենթադրութեամբ մը որ հիմա կը ժխտուի քունի հոգեբանութեամբ: Եւ նոյն իսկ աւելի խռովեցուցիչ է ան երբ այս հիման վրայ անմահութեան շուրջ հաւատքի ծագումը պարագայօրէն կը նկարագրուի: Որովհետեւ երբ նախնական վայրենին իր պետը կը կորսնցնէ պատերազմի մէջ, եւ թաղումէն վերջ, գիշերը, կը տեսնէ իր երազներուն մէջ, պատուուած ռազմիկին վերադարձը, կը լսէ անոր խօսիլը եւ կը խօսի անոր իբր պատասխան, որչափ անխուսափելի է այն ենթադրութիւնը թէ հոգին, բացակայ մարմնէն՝ մահուան մէջ ինչպէս քունի մէջ, տակաւին գոյութիւն ունի եւ տէրն է այն կարողութիւններուն որոնք

հոս իրեն կը վերաբերէին: Հետեւաբար, բոլոր նախնական ժողովուրդներուն միջեւ, մեռելալին ընակալայրը որոշակի կ'երեւակայուէր, եւ շուքերու այս վայրէն բարեկամները որոնք գացած էին, կը վերադառնային՝ երազներու մէջ զգուշացնելու եւ խորհուրդ տալու իրենց սերունդին: Հիւսիսային Ամերիկայի Հնդկիկն մեռելալայրը երջանիկ որսի վայր մըն էր, Արեւմտեան կողմը: Մօօրիին համար՝ ան կը գտնուի մեծ գահալէժի մը ստորոտը: Ըստ Ֆիննսերուն եւ Աւստրալիացիներուն՝ մեռելները կը բնակէին հեռաւոր կղզիի մը մէջ: Ըստ Բոլինէզեաններուն՝ անոնք կը բնակէին լուսնին մէջ: Իսկ Մեքսիկացի եւ Բերուցի մեռելները՝ արեւուն մէջ: Եւ ամենէն ժողովրդական գաղափարը՝ հին Տեւտոններուն, եգիպտացիներուն, Յոյներուն, Հռոմայեցիներուն եւ Իսրայելացիներուն միջեւ, մեռելներուն սահմանուած վայրը ստորերկրեայ քարանձաւ մըն էր, ուրկէ խորհրդաւոր, լաւ պահպանուած անցքեր կ'առաջնորդէին դէպի երկրի մակերեսը: Այս բնականաբանէն մեռելներու ստուերները երբեմն կրնային կանչուիլ, ինչպէս Էնտոցի հարցուկը կանչեց Սամուէլի ոգին: Այդ տեղերէն յաճախ յարութիւններ կը պատահէին, որոնցմով յագեցած են բոլոր կրօնքներուն պատմութիւնները: Եւ շարունակ, երազներու մէջ, մեռելները խորհուրդներ կուտային ողջերուն: Այդպէս է, ըստ մարդաբաններուն, անմահութեան վրայ մարդկային հաւատքին կանխագոյն պատմութիւնն ու ծագումը: Բոլոր ժողովուրդներուն մէջ, ամէն տեղ, ապագայ աշխարհի մը մասին այդպիսի գաղափարներ ծագած են, եւ անմահութեան մասին բոլոր յոյսերը ուղիղ գծով սերունդներն են այս վաղեմի աւելորդապաշտական երազներուն: Ե՞նչմարիտ է — կ'ըսէ Մաքս Միւլլէր — եւ կը կարծեմ թէ երբեք հերքուած չէ, որ նոյն իսկ ամենէն խոնարհ վայրենիները որոնք հիմա կ'ապրին, մարմին համար եւ հոգիի համար բռներ ունին: Եթէ առնենք Թասմանցիները, վերջերս չիջած ցեղ մը վայրենիներու, կը գտնենք որ, որքան ալ տարբեր գիտողներ իրարու հակառակ գաղափարներ յայտնեն անոնց իմացական կարողութիւններուն եւ տաղանդներուն վերաբերմամբ, համաձայն են որ անոնք անունք

ներ ունին հոգիի եւ հոգիներու համար. եւ աւելի ըլլալով՝ անոնք ամէնքը կը հաւատան հոգիի անմահութեան: Ի՞նչ վստաւութիւն կրնանք ունենալ հաւատքի մը վերայ, որ նախնական վայրենիներու մէջ ծագում առած է, երազները իբր իրականութիւն առնելով:

Ապահովաբար ճշմարիտ է որ կան կարծիքի բազմաթիւ տարբերութիւններ գիտուններուն միջեւ, մարդուն անմահութեան հաւատքին աճման այս թովիչ պատմութեան վերաբերեալ, բայց պարզ է որ որչափ ալ դժուար ըլլայ ծագումին բարձրանալ հիմա, մենք պէտք է հետեւինք յաւիտենական կեանքի վրայ մարդու հաւատքին ետ ետ երթալով մինչեւ խոնարհ ծագումները: Մեր յոյսը չքեղ թեւերով թիթեռնիկի մը նման որչափ ալ ազատ ըլլայ թռչելու՝ ան ատենօք սողացող որդ մըն է եղած: Այդ մասին, պատմական իրողութիւնները, գրականութեան եւ սովորութեան փաստերը, հոգեբանութեան վկայութիւնը վերջնականապէս կ'ապահովեն մեզ: Պատճառները, որոնց անունով մարդկութիւնը առաջին անգամ սկսաւ հաւատալ անդրբերդմանական կեանքին, պատճառներ են զորս պիտի համարէինք ամենակոշտ աւելորդապաշտութիւններ: Երբ, սակայն, այս ակներեւ իրողութեան վրայ կը ծանրանան, ինչպէս շատ միտքերու մէջ կը պատահի, իբրեւ պատճառ մը անմահութեան չվստահելու, ո՞րչափ յստակօրէն տարհամոզիչ է առարկութիւնը: Ամէն բան խոնարհ ծագում ունի: Խղճմանքն իսկ, որ այնչափ հրամայականօրէն կը հրամայէ մեզի. մտածումի կարողութիւնը, որով մեր գիտական զննութիւնները կարելի եղած են. բոլոր մեր կարողութիւններն ու տաղանդները խոնարհ ծագումներ ունին: Երեւան կարենալ հանուելիք ամենանախնական վիճակներուն լոյսին մէջ է որ պիտի գնահատուին բարոյական արժէքները եւ պիտի վճռուի անոնց վաւերականութիւնը: Բարոյական պատասխանատուութեան զարգացման մէջ իւրաքանչիւր վիճակ որչափ ալ նրբին գծուի, բարոյական զգացման ամենատարրական ձեւէն սկսելով մինչեւ Սալոմեայի(*) ուղղամտութիւնը եւ կամ Լին-

քընի համբերատար անձնագոհութիւնը, ոչ մէկ նետարդ կը պակսի յառաջդիմութեան վերակազմութեան մէջ. իրական խնդիրը այսպէս չի շօշափուիր: Մարդ կրնա՞յ քացատրել կաղնի մը՝ բարձրանալով անոր պետուղին, խոզկաղնիին: Որեւէ յառաջդիմութեան մեկնութիւնը պէտք է փնտռուի անոր արդիւնքին մէջ, ոչ թէ ծնունդին, որովհետեւ արդիւնքը միայն կը յայտնէ թէ ինչ պարունակուած է սերմին մէջ: Հետեւաբար, ամենատարրական բարոյական գիտակցութիւնն իսկ եթէ երեան հանուէր, անոր գնահատութիւնը միշտ պիտի ըլլար պարտաւորութեան այն հրամայական ըզգացման սահմաններուն մէջ, որ յարակից եղաւ անոր եւ որ հիմա, անկէ զարգանալով, դարձեր եղեր է աշխարհի մեծագոյն հոգածութիւնը: Մագուսներու արտագծումը չի կրնար ազդել որեւէ բանի իրական նշանակութեան վրայ: Մենք չենք գտեր մարդը նախասողմէն. կը գտենք նախասողմը մարդէն:

Երբ կ'ըմբռնենք որ իմացականութեան առաջին ծագման հետ մարդիկ կը վիճաբանին արեւուն շուրջ, թէ ան արդեօք միեւնոյն գունդն է այսօր ինչ որ էր հոս երէկ, թէ աստուածներուն կողմէ օր ըստ օրէ ի նորոյ ստեղծուած տարբեր մարմին մըն է, որովհետեւ ասիկա սկզբնաւորութիւնն է աստղաբաշխութեան, առանց դատարանի չենք ջնջեր մեր կալիլէոսն ու Բէփլերը, կշտամբելով զանոնք իրենց գիտութեան նախնական սկզբնաւորութիւններուն համար: Յաւէտ հպարտութեամբ կը հսկենք մարդկային մտքի ծագման վրայ, ազօտօրէն ըմբռնելով խնդիրներ որոնց վերայ ցեղին ամենաիմաստուն իմացականութիւնը տակաւին պիտի մարդուի, եւ տարտամօրէն թափանցելով լուծումներուն, որոնք, որչափ ալ նախնական ըլլան, յարանուն գիտութեան դարերուն մարգարէականներն են: Երբ մեր մայր եկեղեցիները օրէնքէ դուրս հռչակուեցան որովհետեւ մեր նախահայրերը յարմար հիւղեր միայն կը շինէին, երբ Պախ եւ Մօցարդ ծիծաղե-

Իտալացի քարոզիչ, ծնած ի Ֆէրրարէ: Առանց յաջողութեան փորձեց հիմնել Ֆլորանսի մէջ հէն-աստուածապետական, կէս-աւստրալական հաղորդութիւն մը ու այրուեցաւ իբրեւ հերետիկոս (1452-1498): ՏԱՆՕԹ. ԹԱՐԳՄԱՆԶԻՆ

(*) (Երեմիա), Տօմինիկեաններուն կարգէն

ԿՐՕՆԱ-ԱՅԳԱՅԻՆ

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐՐԵՐԸ

Չենք ըսեր «երկու կէսերը», ոչ իսկ «երկու մասերը». այդպիսի որակումով մը ճիշդ պիտի բացատրած չըլլայինք անոնց ազդեցը իրարու հետ՝ նկատմամբ ազգային կազմութեան և գոյութեան հարցին: Հոգեւորականութիւնը և աշխարհականութիւնը մեր մէջ, չափի և համեմատութեան վերաբերմունքով չէ որ իրարու մօտ եկած և իրենց միաւորութեամբը ուժաւորած են ազգային կեանքը, այլ զիրենք ստորոգող առանձնաւորութիւններուն անհրաժեշտ պատշաճեցումովը իրարու, իրենց բնորոշիչ առաւելութիւններուն ազուցումովը իրարու մէջ: Անոնք «տարրեր» են միմեանց նկատմամբ. տարրեր՝ որոնք կրնան յարակցիլ միայն, և ո՛չ թէ կտորներ կամ բաժիններ, որոնք կը կցուին այսօր իրարու այնքան զիւրութեամբ՝ որքան հեշտիւ վաղը պիտի խզուէին իրարմէ: Պատահականութիւնը չէ անոնց կապը, այլ անհրաժեշտութիւնը: Դարերուն դասն է այս. պատմութեան պատգամը, որ ոչինչ ունի իր մէջ պատրողական: Ու այդ դասն է որ, իբրեւ տարեկան կարգախօս մը, նորէն կուգան տալ մեզի Ղևոնդեանք և Վարդանանք, իրենց տօնին առիթով:

Ի՞նչ կը դառնան որովհետեւ կանխագոյն երաժշտութիւնը կը փայփայուէր խեցիի փեճեկներով կամ ծեծուած գաւազաններով, երբ բանաստեղծութիւնն ու սէրը, զիտութիւնն ու դաստիարակութիւնը, կը հեղինակին իրենց հում ծագումներուն պատճառով — այն ատեն անմահութեան վրայ մարդուն հաւատքը կրնայ դողալ չի զարգացած կերպերուն առջեւ որոնցմով կանխագոյն մարդոց զայն յղանալը գիտենք: Պէտք չէ որ բռնադատենք արտոյտները որ կ'ապրին ջուրին տակը որովհետեւ իրենց նախահայրերը ձուկեր եղած են:

(Շարունակելի)

X

Ազգերը իրենց գոյութեան բախտորոշ պահերուն է որ ի յայտ կը բերեն իրենց հոգեկան ինքնութիւնը, իրենց ցեղային նկարագիրը բաղադրող ոյժերուն արժէքը. ու մեր անցեալին մէջ՝ 451ը, Աւարայրի կռիւին թուականը, զերազանցօրէն այդպիսի պահ մը եղած է իրապէս: Իբրեւ Ազգ և իբրեւ Եկեղեցի, մեր ինքնութեան որոշադրումը կը պարտինք այդ թուականին, երբ, աշխարհի այդ ժամանակի ամենէն մեծագոր պետութիւնը, որ իր Ափմենեան շրջանին, ճիշդ տասը դարեր առաջ, Թերմոպլէի կիրճին առջև հասկցեր էր թէ միայն թիւը չէ որ կը շինէ ոյժը, այս անգամ ևս, իր Սասանեան Հարստութեան ամենէն մոլեգին օրերուն, Աւարայրի առջև վերահասու եղաւ թէ արդարեւ բաղմունքն է և երեցող մեծութենէն առաջ և վեր՝ ուրիշ և աւելի իրական զօրութիւն մը կայ, և թէ ապրելու իրաւունք ունի ազգ մը, երբ իր մէջ կան մարդիկ որոնք գիտեն և կրնան իրենց համար պարտականութիւն համարել մեռնիլ՝ անոր համար նուիրական սկզբունքի մը սեղանին առջև:

Վարդանանք և Ղևոնդեանք, մեր մէջ, այդ սկզբունքը ամենաբարձր աստիճանի մը վրայ փառաւորողները եղան յաւէտ: Անոնցմէ առաջ իրաւ է թէ ունեցած ենք իրենց նմանները. չորրորդ դարու առաջին կիսուն՝ Շապուհի բացած պատերազմին մէջ մեռած Վաչէ Մամիկոնեանը, իրեն հետ ինկած նախարարներու և զօրաց բաղմունքեան մը հետ, որոնց յիշատակին ազգային տօնի նուիրականութիւն մը տուաւ Վրթանէս՝ 338ին: Ունեցած ենք անշուշտ իրենցմէ վերջն ալ, ազգային և կրօնական իտէալին համար նահատակուած քաջերու շար ի շար հոյլերը, որոնց գիծը արեան թափօրի մը տողանցութեամբ կուգայ կը հասնի ահա մինչև մեր օրերը: Բայց կարելի չէ ուրանալ թէ Ղևոնդեանց և Վարդանանց տոհմը մնաց ընդմիշտ անգերազանցելի, իբրեւ մեր ժողովուրդին միաշունչ և միասիրտ, հաւատքով և զիտակցութեամբ ծառացումը՝ լոյսի և ազատութեան իր իրաւունքը արհամարհող բիրտ սաստկութիւններու դէմ: Իրմէ առաջ այդ ոգւով կատարուած շարժումներուն աւելի կանոնաւորեալ կատարելութիւնը՝ անոնց այդ գործը ատով իսկ եղաւ նաև տիպար

յարացոյցը և թելադրող ներշնչումը այն բոլոր ազատատենչ շարժումներուն, որոնք՝ դարը և երբեմն նոյնիսկ կէս դարը անգամ մը յառաջ եկան մեր պատմական իրականութեան մէջ։ Ասոր համար չէ՞ միթէ որ հասարակաց կարծիքին մէջ միշտ նոր Ղեւոնդներ նկատուած են Աւետարանին վրայ հայրենիքին համար ինկած հայ եկեղեցականները, մինչ Վարդանի փառապսակովը դափնեզարդած ենք շարունակ անունն ու յիշատակը աշխարհական կարգէ այն դիւցազներուն, որոնք անմահութեան նոյն ծիրանիովը վազած են դէպի կոռուղաշտ։

Վարդանանք եւ Ղեւոնդեանք, կամ, պարզապէս, միութեան գիծով մը՝ Վարդանանք-Ղեւոնդեանք, նշանատախտակ արձանագրութիւն մըն է ան այլևս. փառաւոր վերնազիր մը, որուն ներքե կարելի է գրել այս ազգին գաղափարական յեղափոխութիւններուն պատմութիւնը, այն՝ որուն մէջ պարզուին և պատկերազարդուին սըրբութեան և արութեան, դիւցազնական առաքինութեանց և հաւատքի, յոյսի և սիրոյ մղումով կատարուած մեծագործութեանց այն բոլոր դրուագներն ու իրադարձութիւնները, որոնցմով հարուստ է արդարեւ՝ մեր Պատմահօր մատնանշած սփոքրիկ ածուռն ալ։

Մեծ տաղանդներու և բեղմնաւոր գրիչներով գործը պիտի լինէր այդպիսի գրական անմահ յիշատակարանի մը կերտումը։ Ինչ որ մեր այս խոնարհ վերնազիրին մէջ մենք հոս պիտի փափաքէինք վեր առնել քանի մը բառերով, մէկն է միայն, թէ և ոչ անկարեւորներէն, բոլոր այն գիծերուն, որոնց մէջ երևան կուգայ զոյգ տօներուն մեր նայուածքին առջեւ հանդիսադրած գործին մեծ և գեղեցիկ նկարագիրը։ — Այդ գիծը, ըստ մեզ, այն սերտ կցորդութիւնն է, որով հոգեւորականներն ու աշխարհականները, կղերն ու ժողովուրդը, իրենց գլուխներովն ու ղեկավարներովը, միացած են իրարու հետ, անբաժան, անհրաժեշտ ու տարերային յարակցութեամբ մը։

Տեսէ՛ք. այդ թուականին, Յոյներէն և Լատիններէն չորրորդ տիեզերական առձայնուած ժողովը կը գումարուէր Բիւզանդիոնի մէկ արուարձանին մէջ, Քրիստոնէութիւնը բոլորելու համար այս կամ այն

կերպով ստեղծուած վարդապետական կամ դաւանական կնճիռի մը շուրջը, որուն՝ նոյնինքն այդ խնդրոյն ծնունդ տուող եկեղեցիներուն և մերինին և ուրիշներուն մէջ ունեցած հետեանքները ծանօթ են պատմութեան լոյսին տակ։ Հայ կղերը՝ գիտնալով կամ նախազգալով արդեօք թէ քաղաքական և եկեղեցական մտայնութիւններով խմորուած ի՞նչ տիրակալական նկատումներ կը գործէին այդ գումարումին նպատակին մէջ, թէ աւելի էական պարտականութեան մը կոչին լոկ անսալով, կը նախընտրէր Աւարայրը՝ Քաղկեդոնէն...

Պատասխանը քացորոշ է այս հարցումին. Հայ եկեղեցականութիւնը խորհեցաւ անտարակոյս թէ պահեր կան կեանքին մէջ, ուր հաւատքի հարցն ալ, ինչպէս շատ ուրիշներ, աւելի անկեղծօրէն և աւելի հատու վճռականութեամբ կը լուծուի մահու և կենաց կոռուղաշտին վրայ, քան թէ ակմբահոյլ հաւաքումներու ոսկեձեղուն սրահներուն մէջ, ուր, ճշմարտութիւնը նրբիմաց բանաձևումներու կապանքներէն խեղդամահ կ'ըլլայ յաճախ կողմնակի և հեռանկատ թագնամտութեանց մէջին մէջ։

Ու գացին անոնք հոն միայն, ուր կը կանչէր զիրենք, մահուան ձայնին մէջէն, կեանքը, իրենց ժողովուրդին, անոնց եւ իրենց միանգամայն ազգին կեանքը։ Բոկոտն, զիշերագնաց, զիմակալելով հանգամանքներու ամենէն դժպիհի պայմաններուն, հեքը կուրծքերին և ճշմարտութեան տեսիլքը իրենց սեւեռուն նայուածքին առջև դէմ յանդիման. խառնուեցան անոնք բազմութեան հետ, վասնզի չէին կրնար բաժնուիլ արիւնի ու հաւատքի բաժանորդութենէն անոնց, զորս մէկ Հայրենիքի և եկեղեցւոյ, մէկ անցեալի և ապագայի ու մէկ իտէալի նոյնութիւնը համաձուլած էր իրենց հետ։

Նկատելի հարկ է սակայն թէ անոնք խառնուեցան անբոխին ո՛չ թէ մոռնալով՝ կորսնցնելով իրենց հոգեւորական աստիճանին շուքն ու կանոնը, այլ ընդհակառակն իրենց կոչումին շնորհքն ու հմայքը զնելով ի սպաս հետապնդուած նպատակին։ Անոնց հաւատքին գիտակցութեան լոյսը մերթ խրախոյսի շեշտ և սփոփանքի ցօղ էր իրենց խօսքին մէջ, ու մերթ կշտամբանքի սաստ, ուժգին, անողոք. ամբողջ

բանակը ի՞նչպէս կ'օգտորուի երկիւղածօրէն՝ երբ Ղևոնդ, պատերազմէն առաջ, վերջին իրիկունը, իր աւետարանաշունչ ուզերձը կ'ընէ անոնց. ու յետոյ, պատերազմէն վերջը, Տիգրոն տարուած միջոցին, երբ ճամբան կը հանդիպի Վասակի, իր բառերը ի՞նչպիսի շուարումի կը մատնեն ուխտագրութիւն:

Ո՛րքան խոր էր կրօնականներու դասին սէրը աշխարհիկներու նկատմամբ, այնքան ջերմ էր այս վերջիններուն վերաբերմունքը առաջիններուն հանդէպ. և այս՝ առանց երբեք ներելու ինքզինքնուն որ անոնց մէջ գտնել կարձ են սարուկ կամակատարներ իրենց հայեցողութեանց: Նախարարները իրենց հաւանութեամբը միայն կը պատուեն նամակը, զոր Եկեղեցւոյ ուխտը, գլխաւորութեամբ կաթողիկոսին և մասնակցութեամբ բոլոր եպիսկոպոսներուն, կ'ուղղէ. բոլորովին կրօնական ջատագովութեան ոգիով, Պարսից Դուռը. ու սիրով-թոյլ կուտան նոյնպէս որ իրենց հետ ըլլան անոնք՝ երբ հարկ կը զգացուի գրաւոր գիմում կատարել բիւզանդական արքունիքին:

Քննադատութիւնը ի՞նչ որ ալ ըսէ այդ երեսոյթը այնքան գեղեցիկ կերպով յայտադրող վաւերագիրերու պատմական արժէքին մասին, անոր գիտողութիւնները անոնց բնագրական կամ մատենագրական էութեան միայն կրնան հասնիլ, և չեն կրնար որ և է կերպով ստանաել ոգիին՝ որ անոնց բուն արժէքը կը կազմէ: Երբ հարկ իսկ լինի ընդունիլ թէ այդ վաւերագիրները պարունակող գիրքերը գործ են Վարդանանց եղելութենէն քանի մը դար յետնագոյն ժամանակի, ըստ մեզ՝ դարձեալ չի նուազիր անոնց բարոյական նշանակութիւնը, զի այդ պարագային առ առաւելն անոնք պիտի ցուցնեն իրենց ժամանակին մտայնութիւնը՝ իբրեւ շարունակութիւն

կանխագոյն դարերու նոյն մտայնութեան, այլապէս ևս հաստատուած՝ մեր պատմական գրականութեան ուրիշ աղբիւրներով:

Եկեղեցական եւ աշխարհիկ տարբեր միտք միասին. — Այս եղած է միշտ ազգային ողջմտութեան կանոնը ազգին ներկային ու ապագային վերաբերող կարեւորագոյն գործառնութեանց, մանաւանդ անոր ճակատագրին հետ կապ ունեցող մեծ խնդիրներուն մէջ: Ամէն անգամ որ ունեցած ենք պետական կեանք՝ արքունիքն ու հայրապետանոցը, տարբեր պարագաներու մէջ՝ միշտ ժողովուրդի ներկայացուցիչ իշխանութիւնը և Եկեղեցին համախոհ և համագործակից են եղած: Զէ եղած ազգային շարժումի գործ մը կամ փորձ մը, Ղևոնդեանց և Վարդանանց թուականի օրերէն սկսեալ մինչև Խորայէլ Օրիի, Շահամիրեանի և Յովսէփ Էմինի օրերը, և մինչև մեր ժամանակը, ուր այդ երկուքը միասին եղած չլինին: — Զուտ կրօնական բնոյթ ունեցող հարցերու մէջ կղերը ինքն իր մէջ միայն, ու աշխարհիկ դասը՝ զուտ քաղաքական նկարագիր ունեցող գործերու մէջ նոյնպէս լինելով հանդերձ, անոնք, իբրեւ անբաժանօրէն կազմիչ տարրեր, իւրաւու համակիր, միմեանց օժանդակ և լրացուցիչ եղած են շարունակ ազգին կենդանութիւնը և յառաջգիմութիւնը մշակող գործերու և հարցերու մէջ:

Այդ կցորդութիւնը հետեանքը եղած է անշուշտ ազգին հոգիին մէջ նոյնիսկ զգացուած պէտքի մը և պատմական պարագաներու: Ո՛չ այդ պէտքը զաղրած է այժմ զգալի ըլլալէ և ոչ այդ պարագաները փոխուած են. ընդհակառակն: Երկու տարրերուն անհրաժեշտ յարակցութիւնը հրամայական է որ և է ատենէ աւելի:

Ղևոնդեանց և Վարդանանց տօներուն կարգախօսը զայս պէտք է յիշեցնէ ամենու:

Թ. Ե. Գ.

Յ Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հոն ուր վաղուց անխնազած կը ննջեն,
Վայրի պարսէզ մըն է դարձեր. անձրեւին
Արցունքն անա՛ կը պսպրղայ սակաւին
Ծաղիկներուն մէջ որ բաց են աչի պէս,

Եւ կը դիտեն զիս կարօտով տարփակեզ,
Աչքեր անհուն որ խորն այսպէս կը նային
Ժամանակի անցելանոյ՞ մասեանին՝
Զոր ընթեռնով ալիւրս չե՛մ կրնար ես:

Անո՛նք միայն գիտեն թէ կեանքը հրզոր
Կը բաբախէ ամենուրեք, եւ բոսոր
Հողին մէջէն մինչեւ սրտիդ կը հասնի

Եւ կը փերէ զայն չեմեռանդ աւիւնով.
Եւ դուն կը զգաս թէ սիրոյ վիշտն է գինով
Այս լուսանեղ բաժակներէն ծիրանի...

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

Ի Ր Ի Կ Ո Ւ Ն

Անհուն, խաղաղ եւ համապիւռ իրիկուն,
Աղօթքի պէս եւ բուրվառող երգի պէս,
Ծաղիկներ կան որ կը բօցնին գաղտնապէս,
Եւ ուրիշներ որ կը ժպտին աստղերուն:

Աղբերանոս եւ սրտատէր իրիկուն,
Համբոյրի պէս, երդումնաւոր խօսքի պէս,
Թռչուններ կան որ կը մեռնին գաղտնապէս,
Եւ ուրիշներ որ կ'աղերսեն վարդերուն:

Իմ իրիկո՛ւնս առաւօտէն ստեղծուած,
Իմ գերեզմա՛ն օրօրոցէն ըսկըսեալ,
Ո՛չ մէկ երազ, ո՛չ մէկ ըղձանք քեւաբաց...

Ա՛լ ժամանակն է միջոցէն հոգեզմայլ,
Չայները լուռ եւ խորհուրդներն են հնչուն,
Յաւերժական, յոգնաբախի՛ծ իրիկուն...

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

Տ Ր Տ ՈՒ Ն Ջ Ք

ՏՕՔՔ. Ղ. ՏԷՄԻՐՃԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ինչո՞ւ երբեմն այսպէս զիս կուգաս փորձել, Ասուած իմ,
Հարուածելով շարունակ, բացած վերքեր աղօտիկին
Մարմնոյս վրայ խոթացած, որու կոճակներն ահարկու
Տըրորած զիս, կ'ընէ նիգ ինձմէ վրէժ լուծելու:

Անգութ չէիր եղած Դու. բայց թէ հարուածդ այս վերջին,
Կը զարմանամ թէ ինչո՞ւ խառնեց այնքան ուժգին...:
Բաւ չէ՞ր երէկ դեռ մըխած թունալի մաղձը նետին,
Որու բուծումը Քեզմէ կը սպասէի անձկագին:

Վարձատրութի՞ւնդ է արդեօք, — սիրոյդ պըտուղն այս անհամ,
Թէ պատժըդ՝ անընթաց իմ մեղքերուն բազմազան,
Որոնց Գիտեմ թէ ներող եղած ես Դուն անպայման:

Երկարէ աչդ օրհնաբաշխ, քանզի հաղբերն ոսոխի,
Խաղաղութիւնդ պարզէ որպէս գօտի ծիրանի,
Ներէ ինծի, Տէր, եթէ կը մեղանչեմ ես Քեզի:

25/2/1951
Յոպպէ

Գ. ՄՈՒՇԵՆՅ

ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ

Մեր խոսումներն
ՏՕԲԹ. Վ.Ի.ԳԷՆ ԳԱԼՊԵԱՆԻՆ

Տարիներով, սրբիս մէջ մութ, փալեր եմ սա արեւուն սակ,
Ուր որ դիմեր զրսեր եմ ես յոյսի բոլոր դրոները փակ.
Հիմա ինչպէս դարձող ծիծառ կը նորոգեմ բոյնըս նորէն,
Գարնան օրով սաք ու պայծառ նոր երազներ պիտի օրենմ:

Տարիներով, իմիններէս իսկ ցաւս գաղտնի ես պահեցի,
Եւ ժըպեցայ մարդոց դէմքին ու մութին մէջ բախսըս լացի.
Խաչըս շալկած հասայ մինչեւ Գողգոթայի ես բարձունքին,
Եւ հըրաւելով մահէն պըրծայ վերադարձայ նորէն կեանքին:

Կ'անցնիմ հիմա սա համբայէն չար ու բարի աչքերուն սակ,
Որոնք անեռուս իմ երազիս, իմ տենչերուս եւ անգիտակ,
Մարդեր որոնք կը հետեւին ինձ, միասին ալ կը փալենք,
Եւ գուցէ զիս կը մեղքընան, կը մեղքընամ ես ալ զիրենք:

Ու ձայները երբոր դադրին, ինքըս ինծի երբոր մընամ,
Կ'անդրադառնամ այս ամենուն եւ լուռ ու մունջ կը զար-
մանամ:

Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ԵՂԻՇԷ

ԵՒ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՒ Հ. ԱԿԻՆԵԱՆ

9

Սակայն հետաքրքրական է իր գրքի տարբեր տարբեր մասերուն մէջ Ղևոնդի և Խորենացիի լեզուի և ոճի մասին Հ. Ակինեանի ակնարկութիւնները, որոնք կը մատենեն իր մտքի անյոյս շփոթը:

Տեսնենք Ղևոնդի լեզուի մասին ըսածները:

«Բայց կենդանի է իր պատմելու ոճը որ ունի ինքնայատուկ հրապոյր մը» (107):

Շատ բարձր: Ըսելիք չունինք:

«Եւ առհասարակ իր գրութեան եղանակը շատ պարզ է, անրոնագրօսիկ, անսեթեթ, բայց կուռ, զօրեղ, զինուորական կարճարանութեամբ, ազդու և վճռական» (115):

Ձեռքաւ: Արդեօք սա ճարպիկ ձեռք մըն է համադրելու Ղևոնդի և Խորենացիի գրելու եղանակը: Որպէսզի կուռ, զօրեղ, ազդու և վճռական ոճ մը ունենաս, քիչ մը սեթեթ, քիչ մըն ալ բարդութիւն պէտք է ունենաս:

«Որովհետեւ Ղևոնդի պատմութիւնը իբրեւ ժամանակակից գէպքերու անպաճոյճ, անսեթեթ նկարագրութիւն գրուած է ժամանակակից մը» (289):

«Ղևոնդ կը սիրէ արտայայտութեան պարզութիւնը, յստակութիւնը, անոր զբաղին տակ բառերը իմաստ ունին, անոնք կը ծառայեն զաղափարները մարմնացնելու և տեսանելի ընծայելու և ոչ բառախաղեր սարքելու և ընթերցողները զարմացնելու» (122):

Դարձեալ պարզութիւն: Բայց վերի գրածէն չորս էջ առաջ հետեւեալը կը գրէր.

«Բայց յետագային, երբ ձեռք առաւ պատմական գրականութիւնը, (Ղևոնդ) տեսաւ հոն ինքնուրոյն ոճ, մասնաւորապէս երբ ծանօթացաւ Ազաթանգեղոսի և Սեբէոսի պատմագրութիւններուն: Այսպէս խորհիլ կուտայ իր ոճագրութիւնը, որ բացարձակապէս բանագողութեան վրայ կառուցուած է, և արդիւնքն է զօրաւոր յիշողութեան» (118):

Բացարձակապէս բանագողութիւն! Ահ, Հ. Ակինեանի երկու սիրական ձեռնասունները. բանագող և կեղծարար: Եթէ բանագող չէ, կեղծարար եղած պէտք է ըլլայ: Աոխթը պիտի ունենանք Հ. Ակինեանի առաջնորդութեամբ անանուն կեղծարարի հետէն վազելու Խորենացիի և մանաւանդ եղիշէի պարագային: Հոս սակայն նշելով անցնինք, որ Խորենացի բանագող ըլլալէ վերջ տրամաբանական էր որ Ղևոնդն ալ նման ճարպիկութեան տիրացած ըլլար: Վերջապէս երկուքն ալ միեւնոյն անձն են, չէ՞:

Որովհետեւ Հ. Ակինեան իր գրքի էջ 204ին գրած էր հետեւեալ բառերը. «Ուր ակնբախ է ոճի տարբերութիւնը, զգալի մասնաւորապէս Ղևոնդի պարզութեան եւ Խորենացեոյ խթնաբանութեան մէջ...»: Այժմ տեսնենք թէ Խորենացիի ոճի մասին ուրիշ ինչե՞ր կ'ըսէ.

«Ոոհական ոճ, պերճաբան լեզու» (187):

«Գեղեցկահիւս պատմութիւն» (158):

«Հեղինական դպրոցի հետեղութեամբ զարբնուած կեղծ-դասական դանդաղ կոտ և դժուարընկալ պատմագրելու ոճագիտութիւնը, զոր Մովսէս Խորենացի հրապարակ բերաւ» (122):

«Իր (Խորենացի) ճարտար գրչին տակ կ'ալափոխուին գէպքերու արտաքին երեւոյթներն միայն, չարժագծերը կը մնան անփոփոխ, որոնց վրայ ապա տարածելով իւրագործ նորահիւս հանդերձանքը, կը ներկայացնէ ամբողջն բարեհոսիլ կերպարանքի մը մէջ, հոտովն ու գունովը աննման» (209):

Խթին նախադասութիւն մը, դժուար հասկնալի, քիչ մըն ալ բանաստեղծական, բայց կ'ենթադրեմ որ հոն Խորենացիի ոճը կը գովաբանուի, թերեւ նաեւ ճարպիկութիւնը՝ փոխ առնուած գէպքերու գունագեղ նորահիւս հանդերձանք ձեւելու:

Կը խորհիս թէ այսպիսի հեղինակ մը օժտուած ըլլալու է հզօր երեւակայութեամբ և տաղանդով: Կը սխալիս:

«Մովսէս ինչպէս հին գրաւոր յիշատակարանները շահագործած է իւր երեւակայութեան աղքատութիւնը բարեքելու համար, նոյնպէս կրած է հզօր ազդեցութիւն ժամանակակից գէպքերէն» (209):

Յետոյ Հ. Ակինեան զարմանալի եւ միաժամանակ չփութեցուցիչ ելոյթ մը կ'ընէ: Կը գրէ թէ Խորենացին իր մտածումներու և յղացումներու մէջ կը ստանայ տպաւորութիւններ պատմական գէպքերէն, և «յատկապէս Ղեոնդի Պատմագրքին մէջ բեմադրուած պատկերներէն: Դէպքերը կը կրկնուին պարզապէս ուրիշ հանդերձներու մէջ, այս անգամ ներկայացուած երեւակայական թատերաբեմի վրայ» (209):

Եթէ շիտակ հասկցանք գինք, Հ. Ակինեան ըսել կ'ուզէ թէ Ղեոնդի պատմագրած գէպքերէն Խորենացի կը վերցնէ և հին հայ թագաւորի մը յատկացնելով նման գործունէութիւն նոր հանդերձանքով կը ներկայացնէ: Եւ որպէսզի իր այս պնդումը լուսաբանէ, երկու հատուած Ղեոնդէն կ'առնէ և երկու հատուած ալ Խորենացիէն, և զանոնք գէմ գիմաց կը գնէ:

Այսպէս, առաջին հատուածի մէջ Ղեոնդէն՝ Սիւլէյման Ամիրա, անոր գիմաց, Խորենացիէն՝ Վաղարշակ թագաւոր: Երկրորդին, Ղեոնդէն՝ Մահմետ գօրաւարի ձենաց թագաւորի գէմ կոխը, Խորենացիէն՝ Արտաշէսի կոխը Ալանաց գէմ:

Այս վերջինէն հետեւեալ տողերը կ'ընդօրինակէ. «Եւ ասէ արքայն Ալանաց, Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրոց ընդ քաջազգոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»: Եւ, զարմանք զարմանաց, բանասէր Հ. Ակինեան հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ. «Ալանաց թագաւորի այս բացազանչութիւնը առեղծուածային է. ևս կ'ուզեմ հոս ակնարկուած տեսնել Մահմետի 30,000 քաջարի զինուորներու կորուստը ի գին ձենաց թագաւորի քաջազգի օրիորդներուն»:

Յանուն մարդարէի, ի՞նչ է այս: Բանասիրութիւն, եթէ ոչ գաղտնի ոստիկանական պատմութիւններ զրոյ հեղինակի պարապ վախտի խաղալիք:

Գր. Խալաթեանց, առաջին տերեւ-

մաղը հայ բանասիրութեան, Խորենացիէն և Ղեոնդէն նման համեմատութիւնները նելէ վերջ կ'եզրակացնէր թէ Խորենացին բանագոյութիւն ըրած է Ղեոնդէն:

Հ. Ակինեան բարենիշի մը արժանի է, քանզի չի հաւատար թէ սոյն բաղդատութիւններէն դատելով բանագոյութիւն եղած ըլլայ: Բայց եկուր տես թէ ի՞նք ի՞նչ կ'ընէ:

Սակայն վերջապէս ապշահար կը հարցնես. ի՞նչ հարկ այս պատէ պատ փորձերու, չէ՞ որ երկու հեղինակներն ալ միեւնոյն անձն են:

Հ. Ակինեանի մտքին մէջ իր գրքին այդ կեդրոնական թէզն իսկ որոշ չէ. քանզի յաճախ Ղեոնդ և Խորենացի զատ զատ անձեր համարելով կը գրէ:

Երբ երկուքէն արտատպումներ կ'ընէ բաղդատութեան համար և անոնք աւել պակաս կ'ըլլան մէկգմէկէ, անվարան կը յայտնէ. «Առաւելութիւնն և նուազութիւնը վկաներն են երկու հեղինակներու անկասութեան» (216):

«Երկուքն ալ Բագրատունի տան բարեկամներն և խնկարկուններն են. ընդունած են Բագրատունի իշխաններէ յանձնառութիւններ, յօրինելու Հայոց Պատմութիւն մին՝ Ղեոնդ աւելի երիտասարդ է, և զբաղած մերձժամանակեայ և ժամանակակից պատմութեամբ, և երկրորդը Մովսէս ձեռնարկած է յօրինել հնագոյն և հին ժամանակներու պատմութիւնը» (186-7):

Ի՞նչ հաշիւ է սա: Պահ մը համաձայնելով իր զլխաւոր պնդած տեսութեան հետ՝ մենք իր վերը գրածը կը շտկենք այսպէս.

«Ղեոնդ վաթսուներեակ երիտասարդ տարիքին Շապուհ Բագրատունի իշխանէ յանձնարարութիւն ստացաւ Արաբական չրջանի պատմութիւնը գրելու: Իսկ ութսուն տարեկանին (ըստ Հ. Ակինեանի գրքի էջ 286ին) կամ հարիւր տաս տարեկանին (ըստ իր «Հանդէս Ամսօրեայ» Հոկտ. - Դեկտ. 1947, նոր ելոյթին) Սահակ Բագրատունիէ պատուէր առաւ հայ ազգի պատմութիւնը գրելու»:

10

Ողբի մասին իր գրածները քննելէ առաջ, կ'ուզենք Խորենացիի պատմութեան գրուելու թուականի մասին իր տեսութեան ծանօթանալ:

Իր գրքին մէջ Հ. Ակինեան կ'եզրակացնէ թէ «Մովսէս ի գլուխ հանած է իր պատմութիւնը Սահակ Բագրատունւոյ արքունիքը... Հայոց Պատմութիւնը յօրինուած է 806 էն ետքը, ոչ շատ ուշ քան 820, ուստի 810 ին մերձաւորապէս» (286)։

Այս աշխատանքի ալ վատ է, երբ Ղանդի ծննդեան տարին ցոյց կուտայ 730-735 (էջ 34), Ղանդը Քորենացի դառնալուն աշխատանքի ալ ծեր է, 810 ին 75-80 տարեկան եղած կ'ըլլայ, որը իր Պատմութեան «այր ծերացեալին» կը սօսուի։

Սակայն իր գրքի հրատարակութենէն տասնութ տարի վերջ Հ. Ակինեան, Քորենացիի այս մշտարթուն Շէրլօք Հոմսը, նորանոր պրպտութեան ըրած է, եւ «Հանգէս Ամսօրեայ»-ի Հոկտ. - Դեկտ. 1947 թուի մէջ զետեղած է Սրբուհի Նուհէ յօդուածը, ուր Քորենացիի նոր ազդիւր մըն ալ երեւան կը հանէ, Ահարոն Նրէյ Վանանդեցի։

Այս անգամ Քորենացիի Բ. Գրքի 86րդ գլուխն է, որ Քորենացին առած է Ահարոն Վանանդեցիէ։ Խեղճ Քորենացի, ինչ մնաց որ կրնաս ըսել թէ քու սեպհականութիւնդ է։ Ոչ իսկ անուշ, քանզի Հ. Ակինեան իր գրքի մէջ Մովսէսն ալ Քորենացին ալ կեղծ կը համարէ։

Դառնանք Ահարոնին։ Ան գրած է Նունէի պատմութիւնը 825-850 տարեկան ընդէն «միջին հաշուով 830-840» (539)։

«Մովսէս Քորենացի գրած է իր Հայոց Պատմութիւնը 825-840 էն վերջը» (540)։

Չենք զիտեր թէ այս վերջնական է։ Որով կ'արձանագրենք և կ'անցնինք։

11

Ողբի մասին բաւականաչափ մեկն եւ քրտինք կը սպառէ Հ. Ակինեան։

Այս աշխատանքի մասին Քորենացիի Պատմութեան վերջաբանը կը կազմէ։ Վստահօրէն գիտենք որ հազար տարիէ ի վեր Ողբը Քորենացիի գրքին մասն է, քանզի 900 ական թուականներուն Յովհաննէս Դրասխանակերտցին կարդացած էր զայն Քորենացիի գրքին մէջ։

Ողբը երկար է, ընդամենը գրեթէ 1,050 բառերէ կը բաղկանայ։

Ողբի ծանրութեան կեղրոնը անոր հեղինակի անհատական խորունկ վիշտն է,

որով կ'աւաղէ ի մասնաւորի մէկ անձի մահը, և որուն կ'ականարկէ որպէս «մերոյ հօրն»։ Ողբի այս մասը գրութեան կէսէն աւելին գրաւած է, մօտաւորապէս 650 բառ։

Ողբի մնացեալ մասին մէջ հեղինակը կ'ողբայ դառն շեշտով Հայաստանի քաղաքական, կրօնական եւ ընկերական անկեալ վիճակը, եւ յուսահատական պատկերը կատարեալ ընելու համար կ'աւելցնէ կլիմայական եւ բնութեան արհաւիրքները։

Առանց երկարօրէն մեր տեսակէտը պարզելու Ողբի մասին, հոս կը զբաղինք Հ. Ակինեանի տեսութեամբ։

Կ'ականակաւս որ ունէ բանասէր Ողբի գրութեան ժամանակը եւ հեղինակի ինքնութիւնը պրպտելու իր ջանքին մէջ նախ պիտի դառնայ իմանալու թէ ո՞վ է «Ջհայրն իմ եւ զքահանայապետ» կոչուող անձը, «հովիւր և հովուակիցը», որոնք եթէ մեռած չըլլային՝ հեղինակը թերեւ չգրէր այն Ողբը որ այժմ ունինք։

Յետոյ նաև պիտի ուղէ իմանալ պատմական մեծ իրողութիւն մը, դեռատի թագաւորի մը գահազուրկ ըլլալը։ «Ջհէքն իմ մանուկ եւ թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթար ազգաւ ի բաց ընկեցին», որուն մասին կը յիշատակէ Ողբին սկիզբն ալ. «Բարձաւ թագաւոր եւ քահանայ»։

Հ. Ակինեան յարմար կը տեսնէ եւ ոչ մէկ բառ ըսել թագաւորի մասին։ Եւ անշուշտ զարմանալի է ինչ զոնք այս լուծութիւնը, քանզի եթէ Ողբը Ղանդ գրի առած է, քիչ մը արտաոց պիտի ըլլայ երեւակայեւ հեղինակը, որ ժամանակակից պատմութիւն կը գրէ, ողբայ իր ժամանակէն 350 տարի առաջ գահազուրկ եղած պատանի թագաւոր մը։

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

(Շարունակելի՝ 3)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

ԵՒ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մամիկոնեանները, մեր ցեղին եռանդուն, հաւատացեալ ու ասպետական ոգիով զինուած ներկայացուցիչներն եղան, Վաչէ Մամիկոնեան, Վարդան Մամիկոնեան, Վահան Մամիկոնեան զօրավարներով և դեռ ուրիշ ներկայացուցիչներով, որոնք՝ հերոսութեան զագաթնակէտին հասան, սուր և խաչ ի ձեռին, ազատութեան և խղճի քահանայներ միշտ վառ պահեցին Հայութեան մէջ:

Անոնք եղան սուրբեր, հերոսներ, և իրենք զիրենք զերազանցեցին իրենց անչափ ու անկշռելի հերոսութիւններով:

Վարդանանց Պատերազմը զիւցաղներգութիւն մըն է, որուն մէջ Հայ ազատատենչ և ազատասէր ժողովուրդը և Հայ Եկեղեցին և Եկեղեցականութիւնը մէկ սիրտ և մէկ հոգի կը ծառանան Պարսից արքայից արքային հրամանին դէմ: Վարդանանց Պատերազմը իր մէջ կը խտացնէ Հայ ժողովուրդին ոգեկանութիւնը, իր նուիրական սրբութիւնները պաշտպանելու համար մարտիրոսուելու ճիգը, որ մեր ժողովուրդին հոգեկան բարձրագոյն արժէքները և արժանիքները ցոյց կուտայ, և ասով Վարդանանց Պատերազմը եղած է աշխարհահայեացք մը. . . :

Եղիշէն իր մասին որեւէ տեղեկութիւն չի տար, Ղազար Փարպեցին իր մասին հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտայ: Ղազար Փարպեցին, ինքզինքը Յրեղոյ պատմիչ կը նկատէ, իրմէն առաջ գրուած պատմութիւնները կը յայտնէ որք են Ա. Ագաթանգեղոս և Բ. Փաւստոս Բիւզանդ և իր մասին հետեւեալը կը յայտնէ «Երրորդ պատմութիւն» այս ի կարգէ նորին գրող շարադրեալ տկարութեան մերումը: Ուրեմն այս պատմիչը իրմէ առաջ, միմիայն երկու պատմիչներ կը ճանչնայ, Ագաթանգեղոսը և Փաւստոս Բիւզանդը, հետեւաբար իրմէն առաջ գրուած չեն կրնար ըլլալ, ո՛չ

Եղիշէին Վարդանանց Պատմութիւնը և ո՛չ ալ Մովսէս Խորենացին (Պատմահայր) Հայոց Պատմութիւնը:

Բազում նմանութիւններ և հանգիստութիւններ գոյութիւն ունին, Վարդանանց Պատմագիր պատմող երկու պատմիչներուն միջև:

Ընդհանրապէս երեք կարծիքներ կան այդ մասին: Ա. երկու պատմիչներն ալ (թէ՛ Եղիշէն և թէ՛ Ղազար Փարպեցին) իրարմէ անկախաբար և առանց որեւէ կապակցութեան դրած են իրենց պատմութիւնները: Բ. երկու պատմիչներուն իրարմէ ունեցած կախումն ու յարաբերութիւնները, այսինքն՝ Ղազար Փարպեցին իր պատմութիւնը գրելու ժամանակ, աչքի առջև ունեցած է Եղիշէն և օգտուած, ճարտարօրէն առանց յիշատակելու զայն: Իր այս ենթադրութիւնը յետոյ ետ առաւ Պրն. Գ. Խալաթեանց: Գ. երկու պատմիչներն ալ իրարմէ անկախաբար գրելով հանդերձ, իրենց առջև ունեցած են տարբեր աղբիւրներ, վաւերագրեր (Documents) և ինչ ինչ գործեր:

Սակայն և այնպէս, ինչ որ ալ ըլլայ, հաւանական չի թուիր որ, Վարդանանց Պատերազմին Պատմագիր Եղիշէն ժամանակագրորէն առաջ ըլլայ Ղազար Փարպեցիէն: Ուրիշ, մեզի անձանօթ Յրեղոյ աղբիւր մը կայ հաւանաբար, որ երկուքին կողմէն օգտագործուած է առանց որեւէ յիշատակութեան: Կարգ մը տեղեր, ուր՝ Ղազար Փարպեցին մանրամասնութեամբ տեղեկութիւններ կուտայ, Եղիշէ զանոնք կը համառօտէ, և ոմանց մասին լուրիւնամբ կ'անցնի: Կարծես Եղիշէն իր մասին վեհերոսութիւն մը ունի, ներքին կասկած իր անձին և իր գրութիւններուն նկատմամբ: Որոշապէս կրնանք ըսել թէ, «Ոսկեմատեան»ը Ղազար Փարպեցիէն վերջը գրուած է: Պատմական այս իրողութիւնը յայտագրելով «Ոսկեմատեան»ին արժէքը ամենեւին չի նուազիր: Ոսկին ո՞ր հանքէն գտնուած ըլլալը իր արժէքը չի նուազեցնիր երբեք: Յրեղոյ մեզի անձանօթ աղբիւր մը կայ, որմէ թէ՛ Եղիշէն և թէ՛ Ղազար Փարպեցին հաւաստաբար օգտուած են, եթէ օր մը մեզի անձանօթ մնացած այդ աղբիւրը գտնուի, երկու պատմագիրներուն իրարմէ ունեցած կախումը ինքնին

կը լուծուի արդէն: Եզրակացնենք և յայտնենք թէ, Եղիշէին Վարդանանց Պատմութիւնը Ղազար Փարպեցիէն վերջ գրուած է:

Պ.

Նղիշէի բովանդակութիւնը. — Իբրեւ ծայականը Դաւիթ Մամիկոնեան երեցին. — Ո՞վ կրնայ ըլլալ այդ Դաւիթ Մամիկոնեան երեցը:

«Եղիշէն», ինչպէս կ'երևի առ Դաւիթ Մամիկոնեան երէցին գրուած իր ընծայականէն, որուն խնդրանքին ընդ առաջ երթալով գրած է Վարդանանց Պատերազմին Պատմութիւնը, Եօթը Յեղանակներու կամ զլուխներու կը բաժնուի, որոնց վրայ յետոյ Ութերորդ Յեղանակ մըն ալ աւելցուցած է հեղինակը: Կարգ մը ձեռագիրներու մէջ, Ութերորդ Յեղանակին կէսը Եօթներորդ Յեղանակին մէջ, իսկ Հինգերորդ Յեղանակը առանց ուէ բաժանման կամ ըստորաբաժանման Վեցերորդ Յեղանակին հետ կցուած է: Այդ պարագային, Եօթներորդ Յեղանակը իբրեւ Վեցերորդ Յեղանակ կը ներկայանայ: Ի՞նչ է արդեօք ասոր գաղաւնիքը: Արդեօք, Վարդանանց Պատերազմին Պատմութեան կցուած Ութերորդ Յեղանակը Եղիշէն չէ գրած, արդեօք Ութերորդ Յեղանակը ուրիշի մը կողմէն գրուած է: Հարցումներ, զորս դժուար է լուծել: Ամենէն հաւանականն է թէ, Եղիշէն իր գործին իբրեւ յաւելուած կամ լրացուցիչ մաս կցած է վերջին Ութերորդ Յեղանակը: մեր այժմեան տպագրութիւնները Ութը Յեղանակներու բաժնուած են: Հոս, Եօթը Յեղանակներուն բաժանումը կը դնենք:

1. — Առաջին՝ զԺամանակս:

2. — Երկրորդ՝ Զիրացն Պատահումն Յիշխանէն Արեւիկից:

3. — Երրորդ՝ ԶԺաբանութիւն Ուխտին Եկեղեցւոյ:

4. — Զորրորդ՝ Զերկպառակութիւն Ումանց Բաժանելոց Ի Նմին Ուխտէ:

5. — Հինգերորդ՝ Զյարձակումն Արեւելեայց:

6. — Վեցերորդ՝ Զընդդիմանալն Հայոց Պատերազմաւ:

7. — Եօթներորդ՝ Յերկարումն Իրացն Խոտովութեան:

Իսկ Արտաքոյ Եօթն Յեղանակին Ութերորդը երեք զլխաւոր զլուխներ կամ աւելի ճիշդ, բացատրութեամբ ստորաբաժանումներ ունի:

Ա. — Դարձեալ Վասն Նորին Պատերազմին Եւ Զարչարանաց Սուրբ Քահանայիցն:

Բ. — Դարձեալ Վասն Խոտովանոյ Աշակերտաց Նոցունց:

Գ. — Անուանք Նախարարացն, Որք Կամօք Յօժարութեամբ Վասն Սիրոյն Քրիստոսի Ետունն Զանձինս Ի Կապանս Արքունի:

Հետաքրքրական պիտի ըլլար անշուշտ գիտնալ թէ, ո՞վ էր Դաւիթ Մամիկոնեան երէցը, որուն խնդրանքին գոհացում տալով կը զրէ Վարդանանց Պատերազմին Պատմութիւնը եւ անոր հետ կապ եւ աղերս ունեցող խնդիրներու մասին: Եղիշէ Պատմագիր, զովեստով կը խօսի անոր մասին եւ շատ կը դրուատէ ու կը փառաբանէ: Կարգ մը բանասէրներէն ու մանք ուղեցին Դաւիթ Մամիկոնեան երէցը նոյնացնել Դաւիթ Անյաղթ Փլլիսոփային հետ, որ՝ նոյնպէս Երկրորդ կամ Կրստր թարգմանչաց խումբէն էր: Սակայն եթէ երբեք Դաւիթ Անյաղթ փլլիսոփայն Մամիկոնեան ցեղէն ըլլար անպատճառ պիտի յիշատակուէր Եղիշէի կողմէն: Կ'երևի ուրիշ Դաւիթ երէց մըն է, որ կը ցանկայ իր տոհմին (Մամիկոնեանց) քաջագործութեանց և սխրագործութեանց զրի առնուելուն: Ընծայականէն կամ նախերգանքէն կը տեսնուի թէ, Եղիշէն խնդրանք մը առած է Դաւիթ Մամիկոնեան երէցէն և սիրով և յօժարութեամբ կը կատարէ զայն: Եղիշէն, այսպիսի խնդրանք մը իրեն համար իբրեւ «Երկնաւոր սիրոյ» նշան մը կ'ընդունի և ոչ թէ «Երկրաւոր փառասիրութեան»: Այս իրողութիւնները, իրենց նման իմաստասիրական և փլլիսոփայական ուսմանց հետեողներուն ծանօթ իրողութիւն մըն է «Որպէս երևի ինձ և քեզ և այնոցիկ որ դեպերեցին յիմաստութիւն»: Եղիշէն, կը փափաքի որ, իր զիրքը, միշտ և հանապազօրեայ ընթերցումի առարկայ ըլլայ, որպէսզի՝ առաքելիներու քաջութիւնը և հերոսութիւնը զովութեամբ իսկ ուրացող դաւաճաններուն վատթարութիւնն ու վատութիւնը, անէծքով յիշատակուին:

Եղիշէն, միութեան, եղբայրասիրութեան ջերմ ջատագով մը կը հանդիսանայ, միութեան և ուժին ունեցած առաւելութիւնները կը շեշտէ «Զուգութիւն մայր բարեաց, անգուցութիւն ծնող շարեաց»: Եղիշէն, ինքզինքը համեստութեան քողով մը կը ծածկէ: Տգիտութիւն կը վերագրէ իրեն, վեհերոտ կերպով իր հոգւոյն ալեկոծութիւնը կը պատկերացնէ: Մթնոլորտէն գէպի վեր կը բարձրանայ, մերկածին օդին մէջէն անցնելով, բարձրութեանց վերայ անապական և մաքուր օդը ծծելով, ամէն բան կը մոռնայ, նոր ներշնչում, նոր եռանդ կը ստանայ և Դաւիթ Մամիկոնեան երէցին խնդրանքին ընդառաջելով զայն կը կատարէ, ոչ թէ իր փառքին այլ «ի փրկութիւն անձանց և ի փառս ամենայաղթ Եկեղեցւոյ»: Եղիշէն, սիրելիներուն՝ միսթարութիւն, յուսացեալներուն՝ յոյս, քաջերուն՝ քաջաբերութիւն ներշնչելու համար կը գրէ իր գիրքը: Հակառակ իր կամքին «Արտօսարալի Ողբով» կը գրէ իր պատմութիւնը: Այսպէսով ան իր պատմութեան նախերգանքը կը վերջացնէ, աւելցնելով «Յորում Պատահեցաք Եւ Մեք Իսկ Ականատեսք լինելով»:

Ե.

Եղիեփի գրութեան հաւանական բուականը.
— Եղիեփի վերագրուած ալիւալլ գործերը:

Բանի որ պատմականապէս ընդունուած է թէ, Եղիշէ վարդապետը իր Վարդանանց Պատմութիւնը, Ղազար Փարպեցիէն վերջը գրած է, կարելի է Ղազար Փարպեցիին պատմութեան թուականը ճշգրտել, գէթ Դիւցազներգակ Եղիշէին գրութեան թուականը հետեցնել, Ղազար Փարպեցին, ըստ Հայր Յ. Գաթրճեանին (Հանդէս Ամսօրեայ 1887 Յունուար) իր պատմութիւնը գրած է 488-490, իսկ ըստ Գ. Սալաթեանցի 490-509: Ամէն պարագայի տակ, Ղազար Փարպեցին իր պատմութիւնը գրած պէտք է ըլլայ, հաւանաբար Ե. դարու վերջերը կամ Զ. դարու սկիզբները: Ուստի Եղիշէի Պատմութիւնը գրուած պէտք է ըլլայ Զ. դարու առաջին քառորդին մէջ. այս հետեւութեամբ իր գրութեան թուական կը գրուի, Ղազար Փարպեցիէն վերջը, շուրջ

510-520: Իսկ գալով չատ յեղյեղուած իր ականատեսի վկայութեանց, ամենեւին ճիշդ չեն կրնար ըլլալ անոնք: Եղիշէն, Ղազար Փարպեցիին պէս ականատես և ականջալուր չի կրնար ըլլալ: Թերեւս, իր պատմութեան վերջին մասերուն մէջ, ինչ ինչ տեղեր, ականատեսի և ականջալուրի վկայութիւններն իրականութիւններ ըլլան: Արդէն, Եղիշէին, իր ականատեսի և ականջալուրի պարագան, կեղծիքէ աւելի, հանապաղ ընթերցումի, ազդումի ու ներգործութեան համար հեղինակի կողմէն հրապարակուած միջոցներ են: Ինչ հարկ կայ, ամէն ատեն կրկնել զանոնք:

Անգամ մը, կամ երկիցս բաւական պիտի ըլլար զայն շեշտել, Մինչդեռ Եղիշէն, իւրաքանչիւր յեղանակին մէջ, ամենազգաբար, եթէ ոչ զիտաւորութեանցաւ կամ կանխամտածութեամբ կը շեշն հանկրկնէ, կ'երեքնէ իր ականատեսանուպարագան:

նուէր

Բարոյապէս կարելի է պաշտպան շող զինակը: Այլապէս կարելի չէ՝ արդար-եւ նել զիւցազներգակ ու բանաստեղծ պան միջը:

Հեղինակը պատմութիւն գրելէ աւելի զիւցազներգութիւն կը գրէ:

Աւելի դրական ապացոյց մը կայ Եղիշէի գրութեանց թուականը ճշգրտելու, այն է Արրահամ խոստովանող (այսպէ՛ս եպիսկոպոս Բզնունեաց գաւառին) որուն կ'ընծայուի Մարութաս Ասորի եպիսկոպոսին ծառ Ի վկայան Արեւելից գրուածքին թարգմանութիւնը: Եղիշէն իր առջև ունի այդ թարգմանութիւնը:

ՊԱՐԳԵՒ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԷՍԵԱՆ

(Շառուակեղի՝ 2)

ՊԵՏԱԳՐԱԲԵՆԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԴԻՐՔ ԵՒ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՀԱՆԴԷՊ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

(Շար. Սիոն, Սեպտ. 1950, էջ 273)

Հայերն իբրեւ անկախ եկեղեցի իրենց ներկայացուցին ունեցան Նիկիոյ Ա. տիեզե-
ջական ժողովին մէջ՝ յանձին Արիստակէսի,
անոր կանոններն ընդունեցան ինչ ինչ յա-
նձին։ Գրեթէ անորով։ Հայոց կախումը կամ աւելի
մտաւորական եւ քաղաքական է քան թէ
եկեղեցական ու կրօնական։ Ասորինքու
գրական ազդեցութեան հետ կը սկսի նաեւ
յուրաքանչեւ, սահմանազուխներու համե-
մատ։ Գրի գիւտէն առաջ եւ վերջը այդ ազ-
դեցութիւնն զգալի է զարգացած դասակար-
գին մէջ։ Ս. Ներսէս յոյն կրթութեամբ դաս-
տիարակուած էր, իր ընկերային ու կրօնա-
կան (վանական) բարեկարգութիւններուն
յարացոյցը յունական եղաւ։ Ս. Սահակ յու-
նարէնով մշակուած միտք մըն էր։ Ս. Գրոց
թարգմանութեան շնորհիւ մանաւանդ՝ մտքի
ազնուականութիւնը մեր մէջ յոյն կրթու-
թեան կը պարտի իր փթթումը։ Սահակ եւ
Մեսրոպ աշակերտներ կը դրկեն Յունաստան
թարգմանչաց դպրոցին արդիւնքը յոյն մշա-
րի հայացումն է, բնիկ տարրերու զարգաց-
մամբ։ Ժամանակի կարեւորագոյն գործերը
վերածուեցան հայերէնի, ոսկեղինիկ լե-
զուով։ Տարաշխարհ գացող աշակերտները
հետեւին բերին նաեւ ընտիր օրինակ մը Ս.
Գրքի եւ կանոնները Եփեսոսի ժողովին (431)
ուր մեզմէ ներկայացուցիչ վկար, ինչպէս
վկար Պոլսոյ ժողովին (381) մէջ (Մեծն Ներ-
սէս + 373)։ Այս իմացական կապն ալ սա-
կայն ստրուկ հետեւակութիւն մը չէր, այլ
օտար լաւագոյն գործերու ճառագայթումին
տակ բողոքած ազգային մատենագրութիւն
մը։ Քաղկեդոնի ժողովը ցոյց տուաւ որ Հա-
յուն անկախութեան զգացումը շատ զօրա-
ւոր է ազգային եւ կրօնական խնդիրներու
մէջ հաւասարապէս։ 451ին Հայերը արեւան

ճապաղիքներով կ'ապացուցէին թէ որքա՜ն
խորապէս ըմբռնած են քրիստոնէական
կրօնի ոգին, եւ թէ քաջութիւն ունէին
կեանքի տոյժով պաշտպանելու իրենց կրօն-
քը, փոխանակ աստուածաբանական աւե-
լորդ նրբութիւններու պատրուակին տակ
ազգային ատելութիւններն նուիրագործելու։
Արդարեւ Քաղկեդոնի ժողովը կրօնքի կեղ-
ծիքով վարագուրուած քաղաքական կռիւ
մը եւ Աթոռի գերագահութեան խնդիր մըն
էր, Հռովմի՝ Կ. Պոլսոյ եւ Աղեքսանդրիոյ
եկեղեցիներուն միջեւ։ Աղեքսանդրիա մին-
չեւ այդ թուականը առաջնորդի դեր կատա-
րած էր հաւատքի հարցերուն մէջ, Աղեք-
սանդրի՝ Աթանասի՝ Կիւրղի եւայլն հեղինա-
կութեան շնորհիւ։ Հռովմայ պապը Լեւոն
ամբարիշտ յոխորտանքով կ'ուզէր խլել այդ
առաջնութիւնը։ Պոլսոյ պատրիարքը նոյն
յաւակնութիւնն ունէր, քաղաքական դիր-
քով։ Այս հիման վրայ յուզուեցան Եւտիք-
եան խնդիրները, որ քրիստոնեայ աշխար-
հը պառակտեցին։ Եւտիքէս կը դաւանէր թէ
Յիսուսի մէջ մարդկային բնութիւնը սուզ-
ուած է աստուածային բնութեան մէջ, ա-
սիկա հակառակ ծայրայեղութիւնն էր Նես-
տորի՝ որ մարդկայինն ու աստուածայինը
բոլորովին կ'անջատէր իրարմէ։ Քաղկեդոնի
ժողովը Եւտիքէսը նզովեց այնպիսի բացատ-
րութիւններով՝ որոնք Նեստորականութեան
կը հակէին։ Հայերը ընդունեցին երբեք այդ
նորամուտ բանածեւերը եւ մնացին երեք
ժողովներու հաւատոյ դաւանութեան վրայ՝
որ Կիւրղեան էր իսկապէս, նզովեցին թէ՛
Քաղկեդոնի ժողովը, թէ՛ Լեւոնի տոմարը,
եւ թէ՛ միանգամայն Եւտիքէսը, իրենց «հա-
ւատամքը» (credo) չէր փոխուած, ըստ
ուղղափառ դաւանութեան՝ կ'ընդունէին Յի-
սուսի մէջ Աստուած-Մարդը, «Աստուածա-

խառն մարմին», «անշփոթ միութիւն երկու ընտելեանց» «Մարդ կատարեալ եւ Աստուած կատարեալ», «երէկ եւ այսօր եւ յաւիտեան նոյն»։ Այս կերպով կը խուսափէին ամէն նորաբանութիւններէ հին ուղղափառութեան հաւատարիմ մնալով։ Խընդիրը այս էր աստուածաբանական տեսակետէն։ Բայց, ինչպէս ըսինք, քաղաքական նկատումները մեծագոյն ազդակն էին ժողովին։ Հայերն զգուշացան նաեւ այդ նորութիւններէն, վասնզի իրենց ազգային գոյութեան վտանգ կը սպառնար յոյն խորամանկ քաղաքագիտութիւնը։ Արդէն երկար ժամանակ Քաղկեդոնի ժողովը մեծ նշանակութիւն մը չի գտաւ մեր առջեւ. նախ՝ վասնզի Վարդանանց պատերազմին արդիւնքը թոյլ չէր ուրիշ բանի վրայ խորհելու, եւ երկրորդ՝ վասնզի նոյնիսկ Յոյները իրենք չէին ընդունիր զայն, եւ օրուան կայսեր քաղաքականութենէն կախում ունէր թեր կամ դէմ ընթացք մը։ Վերջապէս Զենոն հրատարակեց «Հենոտիկոնը» (462), պաշտօնական դատապարտութիւնը Քաղկեդոնականութեան. եւ Հայերը զրկաբաց ընդունեցին զայն։ Այս թուականէն վերջ Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութիւնը անդուլ կռիւ մըն է յունական ոտնձգութեանց դէմ՝ որոնք միութիւն կ'առաջարկեն քաղաքական տագնապներու (crise) ժամանակ մանաւանդ քրիստոնէական մարդասիրութեամբ։ Յոյները կը խոստանան օժանդակել Հայերուն եթէ սակայն ասոնք քաղկեդոնականութիւն ընդունէին։ Հայ Եկեղեցին հաստատուն մնաց իր զուտ քրիստոնէական սկզբունքին եւ ուղղափառ Հայրերու դաւանութեան վրայ։ Բարգէն Կաթողիկոս Վաղարշապատու Ե. Ժողովով (495) առաջին անգամ նզովեց Քաղկեդոնի ժողովն ու Եւտիքականութիւնը, երկիրը քիչ մը խաղաղած տեսնելով։ Իր երկրորդ «Թուղթ ի Պարս առ ուղղափառս» նամակին մէջ ալ թէեւ անուն չի տար Քաղկեդոնի, բայց Հենոտիկոնի մասին կը գրէ. «Թուղթն Զենոնի բարեբանելոյ թագաւորին Հռովմայ» (Իիւր Թղթ. էջ 49. Հմմտ. Աբրահամու Տամակիր առ Կիւրիոն առկ. էջ 177, 183)։ Ներսէս Բ. Աշտարակեցի այսքան հակառակորդ է եւ կը նզովէ (շրջ. 551ին) «... զԵւտիքէս ... եւ զՏոմարն Լեւոնի» (Գիրք Թղթ. 56. հմմտ. 221)։ Իրեն կը հետեւի նաեւ իր ձեռնասունը եւ Ա-

սորոց եպիսկոպոսը Աբդիոս. «Հայք յայնմ ամի եւ յայնմ ժամանակի ի բաց կացին ի Յունաց հաղորդութենէ» (Ասողիկ, էջ 84, հմմտ. Սամ. Լիւն. էջ 73)։ Յովհաննէս Կթղկս. Դաբեղեան 571ին Պարսիկ ատրուշանի մը կործանումին հետեւանքով՝ Պոլիս փախաւ։ Իր եղբոր շնորհիւ պատսպարուեցաւ եւ մեռաւ հոն։ Այս պատահական մերձաւորութենէն եւ մանաւանդ իր ու Խոսրով Պարվէզի բարեկամութենէն օգուտ քաղելով, Մօրիկ կայսր միութիւն առաջարկեց Մովսէս կաթողիկոսի. պատասխանը բնականաբար ժխտական եղաւ։ Սակայն հակառակ Մովսէսի Յունաց այնքան համակիր ըլլալուն, իր օրով էր որ Վրացիք բաժնուեցան մենէ Կիւրիոնի առաջնորդութեամբ եւ յարեցան Քաղկեդոնականութեան։ Աբրահամ Աղբաթանեցի նոյնքան խիստ գտնուեցաւ Դ. Ժողովին հանդէպ, ջերմ պաշտպան հանդիսանալով հայրենի ուղղափառ դաւանութեան. իրմէ մնացած նամակները անձնուէր հովիւ մը եւ Քաղկեդոնի ժողովին հալածող մը կը պատկերացնեն զինքը (Իիւր Թղթ. է. 161-195)։ Կոմիտաս կաթողիկոս նոյնքան ուժգին կ'առջած է երեք ժողովներու հաւատքին. իր անունով հասած «Զրոյցք Կոմիտասայ Հայոց Հայրապետի եւ Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ» գրուածը (Իիւր Թղթ. էջ 481-97) որ սկիզբէն ալ պակասաւոր է, ո՛չ մէկ փաստ ունի իր վաւերականութիւնը երաշխաւորող, թէեւ ջատագովական մըն է Հայ. Եկեղեցւոյ։ Իր յաջորդին քաղաքականութիւնը շփոթ է եւ երկդիմի։ Եզր պարտաւորուեցաւ համակերպել Հերակլ Կայսեր որ կ'առաջարկէր ներկայ գտնուիլ յԱսորիս միութեան նպատակաւ գումարուելիք ժողովին. եւ կը սպառնար անհնազանդութեան պարագային հակաթոռ կաթողիկոս մը դնել յունական բաժնի մէջ։ Եզր վախճալով հերձուածի մը տեղի տալէ՝ ընդունեց կայսեր կողմէ իրեն ղրկուած «ձեռնարկ» մը ուր կը նզովէին ամէն հերետիկոսները, եւ Քաղկեդոնի ժողովը չէր յիշուած. յետոյ եզր շատ պարզեւներ ընդունեց կայսրէն (Յովհ. Պսմ. էջ 53, 56, 58, Սեբ. 159)։ Հայոց եւ Յունաց ազգային ատելութիւնը բորբոքեցաւ սակայն այս միջոցին. «Հայաստան գրոնուող յունական բանակները կը տրտնջէին դառնապէս որ Հայերն իրենցմէ՝ իրրեւ անհաւատներէ կը խորշին» (Հ. Դիլիգեր, Հմմտ.

Պսմ. Հայոց, էջ 53): 652ին, երբ Կոստանդին (Կոստանս) կայսր անձամբ Դուին եկաւ Ներսէս Շինող հաղորդուեցաւ յոյն քահանայէ մը. «անշուշտ երբ յունական հզօր քանակ մը ներկայ էր, ուրիշ կերպ անկարելի էր», կը գրէ Դիցէր: Ներսէս յետոյ հարկադրուեցաւ Տայք փախչիլ (Սեբեոս 185-211): Եղիա Արծկեցի (703-18) նշանաւոր է մանաւանդ Աղուանից Ներսէս Բակուր կաթողիկոսի հանդէպ ցոյց տուած խիստ ընթացքովը. վասնզի սա համակիր կը թուէր քաղկեդոնականութեան (Յովն. Պսմ. 70-71) Յովհաննէս Օծնեցի իմաստասէր՝ շատ աւելի զօրաւոր անհատականութիւն մը եւ կորովի պաշտպան հանդիսացաւ իր եկեղեցւոյն՝ քան իր մէկ քանի նախորդները, որոնց նուազ վճռական ընթացքին մէջ մեծ դեր ունի քաղաքական աննպաստ վիճակը երկրին: Իր անունով հասած «Սակս ժողովոց որ ի Հայք» թուղթին մէջ (Գիրք քղր. 220-33) կը կարդանք. «հրամայեցաք ժողով լինիլ ի քալումն եւ ի խլումն չար աղանդոյ Բաղկեդոնի... որ զերրորդութիւնն դաւանեալ չորրորդութիւն խոստովանին՝ ըստ անիմալին Տոմարին Լեւոնի» (էջ 223 եւ 226): «Սակս ժողովոց»ի վաւերականութիւնը որչափ ալ ժխտուի՝ Օծնեցւոյն խիստ տրամադրութիւնները շատ յայտնի են արդէն յունականութեան նկատմամբ: Բայց բուն եկեղեցական յարաբերութեան հարցը իր յաջորդին՝ Դաւիթի օրով (729-41) յաջողեցաւ: Ստեփանոս Սիւնեցի՝ վիճաբանութեան մը հետեւանքով Սմբատ Բագրատունիի հետ՝ որ էր «Ասպետ Հայոց» (Տես Ս. Օրբէլեան Ա. 177) ծպտեալ Յունաստան գնաց արտաքին (profane) եւ աստուածաբանական ուսմանց հրմտանալու համար: Անոր՝ Պոլիս անցուցած կեանքը եւ Լեւոն կայսեր հետ ունեցած խօսակցութիւնները ծանօթ են արդէն Օրբէլեանի պատմութեամբ (Ա. 174-87): Զինքը նշանաւոր հանդիսացնողը սակայն այն նամակն է զոր Գերմանոս պատրիարք (740) իր հետ զրկեց Հայաստան, միութեան փորձ մը ընելու համար: Գերմանոսի այս հռչակաւոր թղթին որ կը սկսի «Քրիստոս է խաղաղութիւն մեր» խօսքով (Գիրք քղր. 358-72) պատասխանեց նոյն ինքն Ստեփանոս Սիւնեցի, Դաւիթ կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ: Հայոց պատասխանը (Անդ էջ 373-95) շատ գեղեցիկ յայտարարութիւն

մըն է Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան՝ հիմնուելով Աթանասի եւ Կիւրղի բացատրութեանց վրայ, եւ շատ սուր հեգնութիւններով համեմտած. վարդապետական մասէն յետոյ կը յարեն. «վասն որոյ երկնչիմք օտարածայն եւ պէս պէս ուսմանցդ ձերոց հաղորդել» (էջ 394): Նամակին վերջին մասը քիչ մը նախատալից է եւ ոմանք վերջամուտ հատուած մը կ'ուզեն նկատել զայն. Վանական վարդապետ կը գրէ (+ 1251) ... «Ստեփանոս ինքն գրեաց զպատասխանին, բայց մինչեւ յայն տեղին թէ [Սերմանողը այսոցիկ ի հանդերձեալն ունին զպտուղն] (Գիրք Խղրոց, էջ 391, տող 4-5), իսկ զայն որ նախատինք է՝ այլք են գրեալ» (Տե՛ս, Զաբէ. Պսմ. Հայ. Դպրութեան. Ա. էջ 475): Գերմանոսի փորձը ապարդիւն մնաց բացարձակապէս: Աւելի քան հարիւր տարուան ժամանակամիջոց մը հայ պատմութիւնն իր ամենէն տխուր շրջաններէն մին կը փակէ: Արաքական անխուր խժդժութիւնները երկիրը աւերակ դարձուցին: Այդ միջոցին Լուսաւորչայ Աթոռը բարձրացող տասը կաթողիկոսները ո՛չ մէկ նշանակելի դեր կրցան կատարել, հազիւ կարենալով ինքզինքնին եւ եկեղեցին պաշտպանել այլազգաներու դէմ: Արդէն յոյն եկեղեցին ալ վերջովուած էր ներքին պառակտումներով: Պատկերամարտութիւնը ծանր տագնապներ պատճառեց Յունաց Լեւոն Գ. Իսաւրացի կայսեր նախածեռնութեամբ, որ յաջորդած էր Կոստանդին Կոփոնիմոսի եւ բոլորովին հակառակ քաղաքականութիւն մը բռնած: Երկար ժամանակ քրիստոնեայ աշխարհը յուզուեցաւ այդ հարցով: Կայսրութեան ո՛չ նուազ հոգ եւ անձկութիւն կ'առթէին սարակինոսներու արշաւանքները, որոնց միջոցին Հայերն ալ օգնեցին Լեւոն Գ. ի (774-88) եւ զիրքերնին վտանգեցին՝ Յունաց եւ Արաքաց թշնամութիւնը միանգամայն զրքզրուելով: Այս իրողութիւնները նկատի առնելով՝ դիւրաւ պիտի բացատրուի միութեանական փորձերուն դադարը, որ սակայն առժամեայ եղաւ:

ՇԱԽԱՐՇ ՎՐԴ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

(Նանասակ)

(Շարունակելի՝ 2)

ԼԵԶՈՒՆԳԻՏԵԿԱՆ

ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՇՐՋԱՆ(*)

Ոստայնականութեան արհեստը ծանօթ էր Հնդեւրոպացիներին. նրանք գիտէին թել մանել, մանածը հիւսել, կարել և դրանով հագուստ ու կօշիկ պատրաստել: «Մանել» նշանակութեամբ կար հնիս. *sne- արմատը, որի ժառանգներն են լտ. nere, յն. néō, ռուս. nitի «թել» և թերևս նաև հրգ. snuor «կապ»: «Հիւսել» բառի գոյութեան ապացոյցներն են հրգ. weban, յն. huphaino, զնդ. ubdaina «հիւսուածք», պրս. baftan «հիւսել», սանս. vabh «հիւսել»: «Կարել» բառը յայտնի կերպով ցոյց են տալիս սանս. srīvgati, լիթ. siūti, հւլ. s'iti, հրգ. siula «հերիւն, մախաթ», որ կարելու գործիքն է: «Հագնուել» զաղափարի համար ունինք au, u, wes արմատը, որի ժառանգներն են հյ. ազանիլ, «հագնել», աւդ. «կօշիկ», զգեստ, սանս. va'ste, յն. féstai, լտ. vistis.

Տեղից տեղ ճամբորդութեան համար Հնդեւրոպացիք ունէին հասարակ սայլեր (հմտ. հւլ. voz'u, յն. óchos, հրգ. wagan, իուլ. fen սայլ. իսկ «սայլով ճամբորդելու» իմաստով սանս. va'hati, զնդ. vazaiti, հւլ. vezo, լիթ. vez'ù, լտ. veho):

Անիւի համար եղած բառերը թէև մի ընդհանուր ձևի չեն յանդուժ, բայց առանցք» նշանակող բառը ընդհանուր է եւ ծագում է միևնոյն aks — արմատից (սանս. a'ksas, յն. a'kson, հւլ. osi, լտ. axis: Անուի գունդը կոչուում է սանս. na'bhis, հրգ. naba, հպրուս. nabis, որոնք բուն նշանակում են «պորտ»: Գետերի վրայ ճամբորդութեան համար կային նաւակներ. հմտ. սանս. na'us, պրս. nav, հյ. նաւ, յն. naús, լտ. navis, իուլ. nau ևն. թիւի և թիափառելու համար հմտ. հիուլ. róa: Մինչև անգամ նաւի ցուկը նշանակելու համար կայ մի ընդհանուր բառ, որ հւլ. kruma, յն. prúmno.

(*) Շարունակութիւն՝ մեծամուկ հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (Ա. Գլուխ):

Առուտուրի կամ վաճառականութեան հետքերն են ցոյց տալի հետեւեալ բառերը.

սանս. krmāmi հպրուս. krm'nu, հիուլ. crenim, գաւլ. prynaf, քուչ. karyor, յն. priasthai, որոնք նշանակում են «գնել». — սանս. arghá-«գին, արժէք», թոխար. arcantr արժէ, զնդ. arəj'ah գին արժէք, լիթ. algá վարձ, պրուս. algas վարձ, յն. alphé շահ. — սանս. vasma, հյ. զիմ, յն. onos «գին», onéomai «գնել», լտ. vonum dare «վաճառել», որոնց հնդեւրոպական նախնական է *vesno-, *vosno- «գին»: Անշուշտ այդ հնագոյն շրջանում դրամ չկար, որ շատ ուշ Լիւդիացէք հնարեցին: Այդ միջոցին առեւտուրը կատարւում էր փոխանակութեամբ, որի ժամանակ գնողը միաժամանակ վաճառող է կամ վաճառողը միաժամանակ գնող. զրա համար էլ երկու զաղափարները խառն են և լտ. venum dare «վաճառել» նոյն է հյ. գնել բառի հետ. գոթ. kaupon և հիւլ. mango նշանակում են թէ «գնել» և թէ «վաճառել»: Վաճառականութեան գլխաւոր նիւթն էր անասունների հօտերը և դրա համար «հօտ» նշանակող բառը ստացաւ «հարստութիւն, ինչք, դրամ» նշանակութիւնը. հմտ. սանս. páçu, լտ. pecus, հրգ. fihu «հօտ» և գոթ. faihu, լտ. pecunia «ինչք, հարստութիւն, դրամ»: Վաճառականութեան հետ կապուած է թիւը և հաշիւը, չափն ու կշիւը. վերջինների մասին չենք կարող ոչինչ ասել, բայց առաջինների մասին Հնդեւրոպացիք բաւական զարգացած էին որովհետև գիտէին հաշուել զոնէ հարիւրով. հազարի համար ընդհանուր բառ չկայ. բայց այսօրան էլ մեծ բան է, որովհետև արդի վայրենիները երեքից այն կողմ հաշուել չգիտեն:

Եթէ Հնդեւրոպացիք մետաղագործութեան, արհեստների և վաճառականութեան մէջ թոյլ էին, ընդհակառակը խաշնարածութեան, անասնապահութեան և որսորդութեան մէջ յաջողակ էին: Դրա ապացոյցն այն է՝ որ աւանդուած են մեղ տեսակ տեսակ անասունների և թռչունների անուններ: Դրանցից ոմանք ընտանի անասուններ են ներկայացնում, ուրիշներ

վայրի անասուններ. երբեմն էլ կարելի է Երոզելի թէ յիշատակուած անասունը ընտանիք է թէ վայրի կամ թէ ինչ սեռի է, արժէ թէ էգ: Այսպէս յայտնի են մեզ՝ տաւար, ցուլ, եղ, հորթ կամ երինջ, ոչխար, գառն, ձի, այծ, խոզ կամ վարազ, շուն, գայլ, արջ, աղուէս, եղջերու, թռչուն, սագ, բազ, արծիւ, կռուէկ, տորդիկ, մեղու, սրանցից դուրս ընդհանուր են և մուկ, օձ, ճանճ, մրջիւն, լու, անիծ, որոնց նշանակութիւնը զիւղական կեանքում յայտնի է. էջը անծանօթ է հնդեւրոպացիներին. դրա ծագումը արեւելեան է. էջը անծանօթ լինելով՝ չկայ նաև ջորի: Հնդեւրոպացոց անծանօթ էր նաև կատուն: Կատուն շատ հնապէս ընտանեցրած էր Եթովպիայում, որտեղից շուրջ Ն. Ք. 2000 թուին Եգիպտոս բերուեց. այստեղից Ն. Ք. Ե. դարում հասաւ Յունաստան, ուր կոչուեց Ելուրոս, այսինքն պոչ շարժող: Յ. Ք. Ա. դարի վերջում կատուն բերուեց Հռոմ և յետոյ տարածուեց ամէն կողմ: Ծագարը և նապաստակը անծանօթ էին Հնդեւրոպացոց: Անծանօթ էր նաև աքլորը, որ դուրս եկաւ Հնդկաստանից. Ն. Ք. Զ. դարում երեւաց Յունաստանում և կոչուեց կռուող. այստեղից անցաւ Եւրոպայի միւս մասերը. Հռոմէայեցիք և կելտերը կոչեցին կոչոյ, իսկ Գերմանացիք՝ երգող:

Թէ նախկին հնդեւրոպացիք առաւելապէս խաշնարած ժողովուրդ էին, այդ ցոյց է տալիս հօս բառի գոյութիւնը և նրա շտապուածք, գոյք, ինչք, հարստութիւն նշանակութիւնը: Հնդեւրոպացի ժողովուրդի ամբողջ հարստութիւնը իր հօսն էր: Նա գիտէր օգտագործել ոչխարի բուրդը: Այծի մորթից պատրաստում էին կաշի, որի համար էլ այս բառը ստուգաբանում է այժմ տառից: Գիտէին կթել անասունների կաթը, որից պատրաստում էին իրենց սննդեան կարեւոր մէկ մասը: Հնդեւրոպացիք ճանաչում էին նաև մեղրը, բայց այդ մեղրը ստանում էին ո՛չ թէ մեղուաբուծութեամբ, այլ ծառերի խոռոչներից հաւաքելով մեղուների պատրաստած մեղրը. սրա համար էլ փեքակ բառի համար ընդհանուր ձև գոյութիւն չունի հնդեւրոպական լեզուախմբի մէջ: Մեղրից գիտէին պատրաստել մի տեսակ խմիչք որ նոյնպէս կոչւում էր հնիս.

մեղհու. դա պատրաստում է այսպէս. մեղրը հալեցնում են ջրի մէջ, մի քանի օր դնում են արեւի տակ, խմորում է և դառնում է նուրբ ոգելից ըմպելիք դուրեկան համով: Գինի շինել չգիտէին: Աւելի յետոյ, երբ գինին մտաւ հնդեւրոպական ժողովուրդների մէջ, տեղ տեղ յիշեալ մեղհու բառը յատկացուեց նոր ըմպելիքին:

Ձկների գործածութիւնը անշուշտ յայտնի էր, բայց մեծ տեղ չէր բռնում. դրա ապացոյցն այն է որ ձկների զանազան տեսակների անունները ընդհանուր տարածուած չեն. իսկ ձուկ բառի համար մի և ընդհանուր բառ չկայ, այլ կան զանազան բառեր:

Պաշնարածութեան հետ հնդեւրոպացիք գիտէին նաև երկրագործութիւն. հերկելու համար կայ մի ընդհանուր բառ՝ հնիս. արը, որից և կազմւում է արօր: Հերկելու կամ վարելու համար գործածում էին եղը: Լուծը կոչւում է եուզոս: Հնդեւրոպացիներից արօրը փոխառութեամբ անցաւ նաև ուգրոֆինական ժողովուրդներին: Յանել գաղափարի համար ունինք հնիս. սե արմատը: Կայ նաև հաւիկ բառը. յիշոււմ են մի քանի տեսակ հացահատիկներ, բայց յատկապէս գարին:

Ջաղացպանութեան արհեստին ծանօթ էին հնդեւրոպացիք. հացահատիկները աղում էին երկու ձևով. կամ ջաղացքի մէջ և ստանում էին բարակ ալիւր, և կամ քարով ձեծում էին սանդի մէջ, կճպները հանում և ստանում էին մի տեսակ ցաւար: Այսպէս՝ ջաղացքում աղալու համար ունինք հնիս. մելը և ալ արմատները. առաջինից է հայերէն մլաղաց, երկրորդից հայերէն ալալ: Երկանը կոչւում է grawana, որից հայերէն երկան: Սանդի մէջ ձեծելու նշանակութեամբ ունինք հնիս. պեխ արմատը: Անասուններին տրեւելու համար համար ծանօթ է յարը:

Ծառերի համար շատ բառ չկայ. ընդհանրապէս ծառ և փայտ գաղափարի համար ունինք հնիս. դորու: Անտառը զարմանալի կերպով անյայտ է: Մասնաւոր ծառերից յայտնի են կաղնին, հացին, փեկոնը, ցարասին, ուռին, կարեւոր էր յատկապէս այս ծառի ճիւղը՝ որ ոլորելով իբրև թել կամ չուան էին գործածում և այս պատճառաւ կապ, չուան նշանակող բառերը մի

քանի լեզուների մէջ ծագում են ուռի ձևերը:

Բուսական անունների սակաւութիւնը կենդանիների համեմատութեամբ ցոյց է տալիս որ հնդեւրոպացոց զլխաւոր անունը որսի կամ ընտանի կենդանիների միտն էր (հնխ. մեմսա) միսը կամ կերակուրը գիտէին եփել քանի որ կրակ ունէին. զրա համար էլ կայ ունս բառը, որից հայերէն հում: Կերակուրների պատրաստութեան ժամանակ գիտէին գործածել աղը (հնխ. սալա), որ անհրաժեշտ պահանջ է բուսականների համար. բոյսը մարմնի մէջ ծծում է կալին, որ պէտք է լրացնել աղի միջոցով: Յայտնի է մտով եփած մի տեսակ ջրալի կերակուր, որ կոչւում է հնխ. եուս: Մսի հետ միաժամանակ գործածում էին կաթը և կաթից պատրաստուած սերն ու կարագը:

Ընտանեկան կազմակերպութիւնը նահապետական ձևով էր, ամուսինը տան մեծն էր, հրամայողը և կառավարողը. եւ այս պատճառաւ ամուսին բառը նոյն է պետ, տէր բառի հետ հնդեւրոպական լեզուի մէջ: Բացի հայր, մայր, ուստր, գուստր, եղբայր, քոյր բառերից, որոնք ընդհանուր հնդեւրոպական են, կային ազգականութիւն ցոյց տուող հետեւեալ աստիճանները. նու, սկեսւսեր, աայգր, տալ, ներ: Այս բոլորը պատկանում են արական կողմի ազգականներին իսկ իգական կողմի ազգականների համար ընդհանուր բառ չկայ լեզուների մէջ. եղածը խառն ու շփոթ է, այսպէս կայ ամուսնու եղբայր կամ քոյր, բայց չկայ կնոջ եղբայր կամ քոյր: Աւելի ընդհանուր են աղջկայ ամուսին նշանակող բառերը. բայց այդ բառերը մէկ ձևի չեն վերածւում և նշանակում են զանազան ազգականներ. ընդհանուր բառեր չկան նաև կողմնակի գծով ազգականների համար. ինչպէս պապ, հանի, մօրեղբայր, հօրեղբայր, թոռ, քեռորդի կամ քրոջ աղջիկ, եղբորորդի կամ եղբոր դուստր ևն.:

Այս բոլորը ցոյց է տալիս ընտանեկան մի այնպիսի դրութիւն, ուր կինը զրսից մտնում էր ամուսնու ընտանիքի մէջ, բայց ամուսինը կնոջ ընտանիքի հետ անձուկ կապակցութիւն չուներ: Ամուսնութեան հանգամանքները ցոյց է տալիս հնխ. պրեկ բառը, որ բուն նշանակում է ուզել, հար-

ցընել, խնդրել, բայց մասնաւորապէս նշանակում է աղջիկ ուզել, որից յառաջանում է հարսն բառը: Նոյնպէս հնխ. վեզհ բառը, որ բուն նշանակում է վարել, առաջնորդել, տանիլ, բայց յատկապէս նշանակում է կին կամ հարս բերել տուն, որից և յառաջանում են ամուսնանալ նշանակող բառերը զանազան լեզուների մէջ: Հարս լինելուց յետոյ՝ կինը նոր տան մէջ դառնում էր տիրուհի. և այս ցոյց է տալիս հնխ. պետնի բառը, որ պետ բառի իգականն է: Ամուսնի մահից յետոյ՝ կինը դառնում էր ալրի (հնխ. վիդհաւա), որի համազօրը պակասում է հայերէնի և յուշարէնի մէջ: Հակառակը, այսինքն ալրիացած ամուսնու համար՝ բառ չկայ. սա նշանակում է թէ ալրիութիւնը կնոջ համար մի առանձին դրութիւն էր ստեղծում. նա այլևս մարդու չէր գնում և կառավարում էր մեռած ամուսնու տունը՝ իբրեւ տէր և տիրուհի: Իսկ ամուսնու համար ալրիութիւնը բոլորովին նշանակութիւն չուներ, որովհետեւ կարող էր նորից ամուսնանալ:

Թէ ամուսնութիւնը հնդեւրոպացոց մէջ միակիւն էր թէ բազմակիւն, սրա համար ոչ մի լեզուական ապացոյց չուներք. բայց հարճ գաղափարի համար ընդհանուր բառ չկայ. ուստի հաւանաբար միակիւն էին:

Ընկերական խմբակցութեանց ամենափոքր աստիճանը տունն է, որ ընդհանուր հնդեւրոպական բառ է (հնխ. դոմն): Տանտէրը իշխանութեան առաջին աստիճանն է: Տների խմբակցութիւնը կազմում է գիւղ կամ ցեղ, որ համարւում է մի մեծ տուն կամ մի մեծ ընտանիք: Բազաքը, հնդեւրոպական հասկացողութեամբ, ամբարացած տեղ կամ բերդ նշանակութիւնն ունի. ըստ այսմ՝ հնդեւրոպացոց ժամանակ ժողովուրդը բնակում էր գաշտի գիւղերում կամ ագարակներում. քաղաքը, որ գտնւում էր մի աւելի բարձր տեղ, սովորաբար անբնակ էր և միայն վտանգի դէպքում գիւղերի բնակչութիւնը փախչում էր այնտեղ ապաւէն փնտուելու համար:

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

(Շարունակելի)

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Գեր. Տեղապան Հայրը Ս. Զատկի տոնին առթիւ ('Նոր Տոմար') հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը յղած է Ամենայն Հայոց Վեհ. Հայրապետ Տ. Տ. Գեորգ Զ. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին:

ՆՈՐԻՆ Ս. ՕԾՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ԳԷՈՐԴ Զ.
Սրբազնագոյն Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
ի Ս. Էջմիածին

Ի դիմաց Ս. Յակոբեանց Միաբանական Ուխտին եւ համայն հաւատացեալներուն կը ներկայացնենք Ս. Զատկի շնորհաւորութիւններ մաղթելով Ձեր Ս. Օծութեան երջանիկ եւ երկար կեանք եւ բարգաւաճում Հայց. Ս. Եկեղեցիին եւ պանծալի Հայրենիքին ու սիրեցեալ ժողովուրդին:

Տեղապան Առաք. Ս. Աթոռոյ

ԵՂԻՇԷ՛ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

23 Մարտ 1951, Երուսաղէմ

Նոյն առիթով հետեւեալ հեռագիրը ուղղուած է Ս. Աթոռոյ մեծանուն բարեբար Վսեմ. Գալուստ Պէյ Կիւլպէնկեանին:

ՆՈՐԻՆ ՎՍԵՄՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՂՈՒՍՏ ՊԷՅ ԿԻՒՎՊԷՆԿԵԱՆ

Լիզպոն

Ի դիմաց Ս. Յակոբեանց Միաբանական Ուխտին եւ Սաղիմահայ շնորհընկալ ժողովուրդին, կը ներկայացնենք Ձերդ Վսեմութեան, Ս. Զատկի տօնին առթիւ, երկար եւ երջանիկ կենաց մեր սրտագին մաղթանքները:

Տեղապան Առաք. Ս. Աթոռոյ

ԵՂԻՇԷ՛ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

23 Մարտ 1951, Երուսաղէմ

Գեր. Տեղապան Հօր սոյն շնորհաւորական հեռագրին ի պատասխան՝ ստացուած է հետեւեալ հեռագիրը, Վսեմ. Գալուստ Պէյ Կիւլպէնկեանէն:

ԳԵՐ. Տ. ԵՂԻՇԷ՛ ՎՐԴ. ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

ՏԵՂԱՊԱՀ ԱՌԱՔ. Ս. ԱԹՈՌՈՅ

Ս. Երուսաղէմ

Յանձնարարուած եմ Վսեմ. Գալուստ Պէյ Կիւլպէնկեանէն, յայտնելու Ձեզ եւ Պատ. Միաբանութեանդ իր ամենաջերմ շնորհակալիքը Ձեր Ս. Զատկի շնորհաւորութեան համար, Նորին Վսեմութիւնը սրտագինս կը փոխադարձէ:

Յարգալից բարեւանքով

ՅԱԿՈԲԵԱՆ

27 Մարտ, Լոնսոն

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

* 11 Մարտ Կիր. — Բուն Բարեկենդան. — Մեծ Պահոց փակեալ-խորանի առաջին Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, Պատարագիչն էր Հոգ. Տ. Յարութիւն Վրդ. Մուշեան:

— Կէսօրէ վերջ, ժամը 3.30ին, ի դիմաց Գեր. Տեղապան Հօր Հոգ. Տ. Սուրէն Վրդ. Բէմհանեան, ընկերակցութեամբ Տիար Կ. Հինդլեանի, տեղւոյս Պապական Նուիրակ Գեր. Կիւսթանօ Տեսթայի հրաւերին վրայ, ներկայ գտնուեցաւ Ն. Վ. Պետրոս ԺԲ. Պապի զահակալութեան տարեգարծի առթիւ կատարուած զոհաբանական մաղթանքին եւ հիւրասիրութեան, Լատինաց Պատրիարքաբանին մէջ:

* 14 Մարտ Դշ. — Այսօր պաշտօնապէս սկսան Մեծ Պահոց յատուկ ժամերգութեանց կարգը տուն կը նախազանէր Գեր. Տեղապան Հայրը:

* 16 Մարտ Ուր. — Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու վաղուան տօնին նախատօնակը պաշտուեցաւ Ս. Աթոռոյ Գրգարաց Մատենադարան՝ Ս. Թորոս Եկեղեցւոյն մէջ: Արարողութեանց կը նախազանէր Մատենադարանի Տեսուչը՝ Հոգ. Տ. Նորայր Վրդ. Պողարեան:

* 17 Մարտ Շբ. — Ս. Թէղարաւի զօրավարին. — Առաւօտեան ժամերգութիւնն ու Ս. Պատարագը կատարուեցաւ Մայրավանքի Ս. Թորոս Եկեղեցւոյն մէջ: Պատարագիչն էր Հոգ. Տ. Նորայր Վրդ. Պողարեան, ու նաեւ քարոզեց նիւթ ունենալով օրուան սուրբին կեանքն ու նահատակութիւնը:

Յետ միջօրեի ժամը 2ին, Գեր. Տեղապահ Նոր զխաւորութեամբ՝ հոգեւ. վարդապետներ պաշտօնական երթով իջան Ս. Գարութեան Տաճար, որու մուտքին սկսաւ զգեստաւորեալ «Հրաշափառ»-ի կարգը: Ապա թափօրը ուղղութեամբ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը, որուն ուխտի արարողութենէն վերջ՝ թափօրը բարձրացաւ մեր վերնատան մատուռը ուր կատարուեցաւ երեկոյան ժամերգութիւնը և նախատօնակը, ու ապա կատարուեցաւ Ս. Տեղեաց յայցելութեան թափօրը, որմէ յետոյ Գեր. Տեղապահը և հոգեւոր վարդապետ հայրեր վերադարձան Մայրավանք պաշտօնական երթով:

— Երեկոյան արարողութեան ընթացքին Գեր. Տեղապահը Հայրը սքեմաւոր ու բարակրութեան աստիճան շնորհեց ժառանգ. վարժարանի սանէին Տիր. Վահան Գալսեփանին:

— Յետ միջօրեի, ժամը 6ին, Գեր. Տեղապահը Հայրը ընկերակցութեամբ Հոգ. Տ. Առդիկ վրդ. Ղազարեանի և Տիար Կարպիս Հինդլեանի յայցելեց հիւրաբար քաղաքս դառնող Rev. H. M. Waddams-ին (Church of England Council or Foreign Relations), Անկլիքան եպիսկոպոսարանին մէջ:

✱ 18 Մարտ Կիր. — Առաւօտեան ժամը 5ին զխաւորութեամբ Հոգ. Տ. Սուրէն վրդ. Քէմհանեանի՝ հոգեւոր վարդապետ հայրեր պաշտօնական երթով իջան Ս. Գարութեան Տաճար, Ս. Գողգոթայի ուխտէն յետոյ առաւօտեան ժամերգութիւնը և Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ: Գողգոթայի մեր վերնամատրան մէջ, Պատարագիչն էր Հոգ. Տ. Միւռն վրդ. Կրճիկեան: Իսկ ժամը 8ին, դարձեալ, պաշտօնական թափօրով՝ Գեր. Տեղապահը Հայրը մուտք դործեց Ս. Գարութեան Տաճարէն ներս: Յետ Ս. Պատարագին նախադասութեամբ Գեր. Տեղապահը Նոր և մասնակցութեամբ բովանդակ Միաբանութեան և աշակերտութեան՝ կատարուեցաւ օրուան մեծաճանդէս թափօրը, խաչ ու խաչվառներով ու վառեալ մոմեղէններով: Թափօրը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ երկցս դառնալէ յետոյ, անցաւ Ս. Պատանատեղին ուր օրուան աւետարանի ընթերցումէն ետք, թափօրը յառաջացաւ դէպի Ս. Գերեզման, ուր կարդացուեցաւ աւետարան ու երգուեցաւ «Տէր ողորմես»: Ապա թափօրը յառաջացաւ դէպի վերնատան մեր մատուռը ուր արարողութիւնները փակուեցան Գեր. Տեղապահը Նոր օրհնութեամբ: Ապա Միաբանութիւն և ժողովուրդ չքերթով վերադարձան Մայրավանք:

— Թերեւս տարօրինակ թուի Սիոնի մեր ընթերցողներուն Մեծ Պահքի ընթացքին Հայ երուսաղէմի մէջ կատարուող այս մեծաճանդէս արարողութիւնները, որոնց սկիզբն է այսօրուան արարողութիւնը: Ըստ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հնամանդ սովորութեան Մեծ Պահք արարողութիւնները կը կատարուին մեղքին սուգովը տիրացած գնացքով մը. Հայ երուսաղէմը այդ ուղղութեամբ ստիպուած է բացառիկ չեղումներ ունենալ, պարզապէս պահելու համար Ս. Տեղերէն ներս իրաւական — արարողական իր կարգ մը առանձնաշնորհումները, որոնք կը զու-

գադիպին Մեծ Պահքի օրերուն: Այդ հանդէսներէն այսօրուանը առաջինն է որ կը կատարենք, մեզի իրաւակից Յոյն և Լատին Պատրիարքութեանց հետ միասնաբար, իրեն տեսակ մը Մեծ Պահք մուտքի հանդէս: Այս երեք ազգերէն իւրաքանչիւրը, մեծակառոյց Տաճարի իրենց յատուկ բաժանումներուն մէջ, այս Շարաթ և Կիրակի օրերուն կ'ունենան հանդիսաւոր նախատօնակ և Ս. Պատարագ, ու ապա եռադարձ մեծաճանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ, յաջորդաբար, նախ Լատինը, ապա Յոյնը և յետոյ Հայը:

Իսկ Մեծ Պահքը երբորդ Շարաթը և Կիրակիի հանդէսը Ս. Գարութեան Տաճարէն ներս, առանձնապատուկ է միայն Լատին Պատրիարքութեան: Զօրբորդ Շարաթն ու Կիրակիէն Յոյն Պատրիարքութեան, իսկ Հինգերորդը առանձնապատուկ է երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան: Այդ օր, մենք, մեր կարգին կը մատուցանենք հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ, որմէ ետք կ'ունենանք մեծաճանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ, իսկ նախորդ Շարաթ երեկոյին հանդիսաւոր «Հրաշափառ», ժամերգութիւն, նախատօնակ և թափօր Տաճարէն ներս:

Այս բոլորէն յետոյ, մաղկաղարդի տօնը կը կատարեն երեք ազգերը դարձեալ միասնաբար, իւրաքանչիւրը առանձին իրենց սեպհական մատուռներուն մէջ՝ օրուան յատուկ արարողութիւնները և Ս. Պատարագը ու ապա իւրաքանչիւրը իր կարգին հետզհետէ կատարելով օրուան հանդիսաւոր թափօրը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ:

Իսկ Ս. Զատիկին, սկսելով գիշերային ժամը 12էն, երեք ազգերը հետզհետէ — նախ Յոյնը, ապա Հայը և յետոյ Լատինը — իւրաքանչիւրը իր կարգին, հինգէն վեց ժամը զրաւելով Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը կը կատարէ Ս. Զատիկի իր հանդէսը — հանդիսաւոր Ս. Պատարագ և եռադարձ մեծաճանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ:

Կ'արձանագրենք Ս. Տեղեաց իրաւակարգին յատուկ այս սովորութիւնները, մեր յարգելի ընթերցողները իրազեկ ընելու համար, թէ ինչպէս 3-4 միլիոն տառապած ու հալածուած Հայ ժողովուրդը, յանձին Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան և երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան, կրցեր է իրեն համար ապահովել այնքան պատուաւոր դիրք 3-4 հարիւր միլիոն հետեւորդ ունեցող Օրթոդոքս և կաթոլիկ հարուստ և զօրաւոր եկեղեցիներուն կարգին, անոնց հաւատարմաւոր և իրաւակից հանգամանքով մը, երուսաղէմի քրիստոնէական մեծագոյն Սրբավայրէն ներս:

✱ 19 Մարտ Բչ. — Կէսօրէ առաջ, ժամը 9ին, Հոգ. Տ. Հայկազուն վրդ. Աբրահամեան և կալուածական քարտուղար Տիար Կարպիս Հինդլեան մեկնեցան Նոր երուսաղէմ կալուածական խընդով և վերադարձան 22ին, կէսօրէ վերջ:

✱ 20 Մարտ Գշ. — Այսօր սկսան Մեծի Պահքը

եկեացէի զիշերային արարողութիւնները, որոնք պիտի կրկնուին մինչև Ս. Զատիկ, ամէն Երեքշաբթի և Հինգշաբթի իրիկունը, իւրաքանչիւր եկեացէի արարողութեան նոտ պիտի կատարուի նաեւ քարոզխօսութիւն Ս. Աթոռի հոգեշնորհ վարդապետ հայրերու կողմէ: — Այսօր քարոզեց Գեր. Տեղապահ Հայրսուրբը:

* 21 Մարտ Դշ. — Այսօր սկսան Մեծի Պահոյ Արեւադալի հանդիսաւոր արարողութիւնները, որոնք մասնաւոր հանդիսութեամբ պիտի կրկնուին մինչև Ս. Զատիկ ամէն Զօրեքշաբթի և Ուրբաթ օրեր: Նոյն արարողութիւնը կը կատարուի Մեծ Պահոյ բոլոր մնացեալ օրերուն ևս, սակայն աւելի թեթեւ գնացքով մը:

* 25 Մարտ Կր. — Ամառակին Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ: Պատարագեց Հոգ. Տ. Յակոբ Վրդ. Վարդանեան, քարոզեց Հոգ. Տ. Սուրէն Վրդ. Քէմհանեան, մեկնաբանելով Անառակին աւետարանական առակը:

* 26 Մարտ Բշ. — Եւրոպացւոց Ս. Զատիկի տօնին առիթով Գեր. Տեղապահ Հայրը ընկերակցութեամբ Հոգ. Տ. Ասողիկ Վրդ. Ղազարեանի և Տիար Կարպիս Հինգլեանի, շնորհաւորութեան գնաց նախ Անկիլքան Եպ. Գեր. Ստուարթին և ապա Լուստերականներու ներկայացուցիչներ՝ Տօթթ. Մօլի և Տիար Յ. Միլիքեանի:

— Ի զիմաց Գեր. Տեղապահ Հօր, Հոգ. Տ. Սուրէն Վրդ. Քէմհանեան ընկերակցութեամբ Հոգ. Տ. Յակոբ Վրդ. ի, շնորհաւորութեան գնաց Մառնի համայնքի Գեր. Եպիսկոպոսին:

* 27 Մարտ Դշ. — Առաւօտեան ժամը 9ին, Գեր. Տեղապահ Հայրը՝ Միաբան վարդապետներու և զոյգ մը սարկաւազներու ընկերակցութեամբ, շնորհաւորութեան գնաց Ֆրանչիսկեանց Միաբանութեան Գեր. Գիւսթօսին և ապա Լատինաց Ամեն. Ս. Պատրիարքին:

— Իսկ ի զիմաց Գեր. Տեղապահ Հօր, Հոգ. Տ. Սուրէն Վրդ. Քէմհանեան ընկերակցութեամբ Հոգ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեանի և երկու բարեշնորհ սարկաւազաց, շնորհաւորական այցելութիւն տուաւ Յոյն-Հռոմէականներու Հոգ. Տեաշին:

— Կէսօրէ առաջ, ժամը 10.30ին, Գեր. Տեղապահ Հայրը ընկերակցութեամբ Հոգ. Տ. Ասողիկ Վրդ. Ղազարեանի և Տիար Կարպիս Հինգլեանի, տեղւոյս Զինուորական Հրամանատարութեան հրաւերին ընդառաջելով, ներկայ գտնուեցաւ Սոյալական շքանշաններու բաշխման հանգէսին, նորին Վեհափառութիւն Ապտալլա Ա. Թագաւորին կողմէ, Մատենթ-Սօցոյօսի բանակատեղիին մէջ, իսկ կէսօրին ներկայ եղաւ հաշկերոյթին, դարձեալ Զինուորական Հրամանատարութեան կողմէ տրուած ի պատիւ Ն. Վեհափառութեան Ռաւուտայի սրահին մէջ:

* 30 Մարտ Ուր. — Կէսօրէ վերջ, Գահիրէէն Ս. Աթոռ ժամանեց Հոգ. Տ. Գարեգին Արդ. Գառնեան:

ՏԻԱՐ ՅԱԿՈԲՃԱՆ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ

Տխրառիթ պարագայ մը եղաւ մեզի համար Ս. Աթոռիս պաշտօնեաներէն Տիար Յակոբեան Եաղուպեանի մահը՝ որ տեղի ունեցաւ յետ կարճատեւ հիւանդութեան, Մարտ 22ին, կէսօրէ առաջ, ժամը 11.15-ին, տեղւոյս Օկոսդա վիրթօրիա հիւանդանոցին մէջ:

Հանգուցեալը ծնած էր Այնթապ, 1885-ին ուսումը առած է Արմաշու Դպրեվանքին մէջ (1897-1903): Ուսուցչական պաշտօններ վարած է Այնթապի վարդանեան նրթարանին, Կիլիկեան Ճեմարանին, ինչպէս նաեւ Գաղատիոյ, Անտիոքայ, Ալիայ Ազգալիս վարժարաններուն մէջ (1903-1914): 1915-1918 յիշուող՝ թրքական բանակին մէջ, 1919-1921 Ուսուցիչ՝ Այնթապի մէջ:

1922-ին կուգայ Երուսաղէմ ուր կ'ընդունուի որպէս պաշտօնեայ Ս. Աթոռոյ զիւանատանց, հետըզհետէ վարելով հայերէն թղթակցութեանց Տնօրէն ժողովոյ եւ Սիւնն ամսագրի քարտուղարութիւնները եւ ի վերջոյ Ելւմտից Դիւանի հաշտակալութեան պաշտօնը:

Իր թաղմանական արարողութիւնը կատարուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, նախազանութեամբ Գեր. Տեղապահ Հօր եւ մասնակցութեամբ բովանդակ Միաբանութեան, ի զիմաց Ս. Աթոռոյ զամբանական խօսեցաւ Հոգ. Տ. Նորայր Վրդ. Պօղարեան, իսկ գերեզմանատան մէջ ի զիմաց Ս. Աթոռոյ զիւանատանց պաշտօնէութեան, խօսեցաւ իր սիրելի բարեկամը եւ պաշտօնակիցը Տիար Կարապետ Յակոբեան: Մարմինը ամփոփուեցաւ Զամ-Թաղի գերեզմանատան մէջ:

Ուղղամիտ, բծախնդիր ու ճշտապահ էր զործելակերպով: Իր մահով քայքայ մը կը մնայ Ս. Աթոռիս զիւանական յարկէն ներս, իսկ իր բարի ու զուարթամիտ բնաւորութեամբ ստեղծած էր իր շուրջ համակրանքի շրջանակ մը, որուն համար երկար ատեն ան պիտի մնայ իրրեւ յաւէտ կորսուած արժանիք մը:

Կ'աղօթենք որ Տէրը լուսաւորէ իր հոգին եւ շնորհէ իր մխիթարութիւնը ի մօրէ եւ այժմ ի հօրէ եւս որբացած իր երկու զուտրեբուն ու պարման գաւակին:

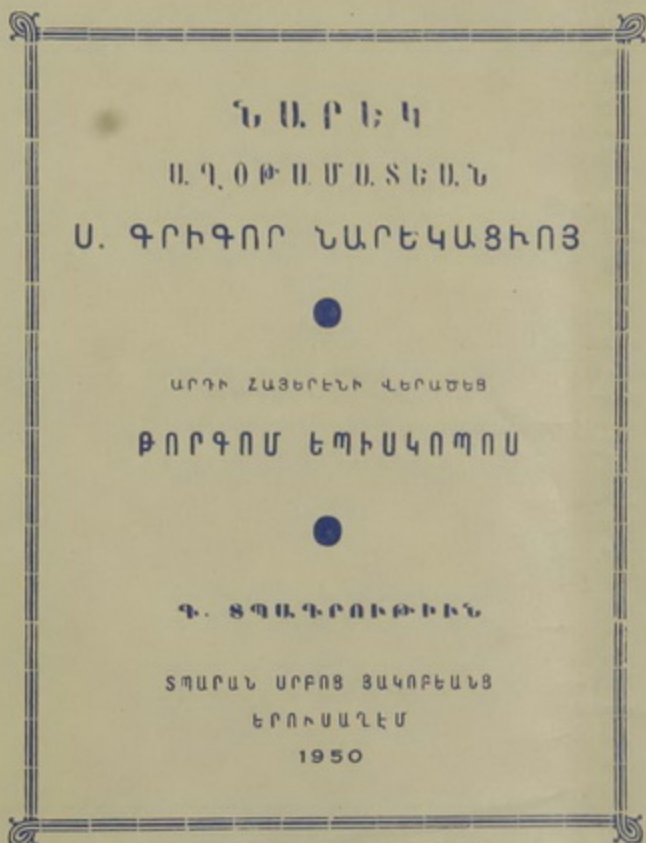
1951-ի «ՍԻՈՆ» ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՆ

Երևան

Հոգ. Տ. Հայրիկ Վրդ. Աստուծան՝
 Հոգ. Տ. Աստուծան Վրդ. Ղազարեան՝
 Ուրարական Տիր. Արմեն Սվան՝
 Միսրան Տիր. Ռաֆայել Ճենազեան՝

Վասպուրականի Հայր. Միսրիան (Պէրոսիս),
 Տիր. Վ. Յ. Ալթունեանին (Ամերիկա),
 « Քարոս Սվանեանին (Պոլիս),
 « Հայկ Հէփիսյանին (Պոլիս),
 « Նիկոլոս Մազմանեանին (Պոլիս),
 Տիրացու Նուսր Շապուհեանին (Պոլիս),

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Գին 350 ֆիլա կամ 7 ճիլին

ՄԱՍԼՈՅ ՏԵԿ ԵՆ

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆԻ
 ԽՈՐԵՆԱՅԻ

ԵՂԻՇԷ ԵԻ
 Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԿԱԽԱԳ
 Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆԻ
 ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ
 Ա. Ղ. ՕԹՔՐ.

ԳԱՆՁԱՐԱՆ
 Ա. Ղ. ՕԹԻՅ

Այսու կը ծանուցանենք Գանիրէի մեր յարգելի բաժանորդներուն քէ
 ՍԻՈՆ-ի գործակալ նշանակուած է՝

ՄԵԾ. ՏԻԱՐ ՄԱՍԻՍ ԶՈՒՐԻԿԵԱՆ

կը խնդրուի մեր բոլոր բաժանորդներէն իրեն ընել վճարումները: